

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

MERVÂNÎ-EMEVÎ HALİFELERİNİN FETİH SİYÂSETİ
VE SONUÇLARI

ALİ ÖZTÜRK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. İ. HAKKI ATÇEKEN

KONYA-2009

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Ali Öztürk

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Ali Öztürk tarafından hazırlanan Mervânî-Emevî Halifelerinin Fetih Siyaseti ve Sonuçları başlıklı bu çalışma 10/07/2009 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof.Dr. M.Ali Kapar	Başkan	İmza
Prof.Dr. İ. Hakkı Atçeken	Üye	İmza
Doç.Dr. Seyit Bahçıvan	Üye	İmza

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ali Öztürk	Numarası: 064246011007
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi	
	Danışmanı	Prof. Dr. İ.Hakkı Atçeken	
Tezin Adı		Mervânî-Emevî Halifelerinin Fetih Siyaseti ve Sonuçları	

ÖZET

“Mervânî-Emevî Halifelerinin Fetih Siyaseti ve Sonuçları” isimli araştırmamızda miladî 684/750 yılları arasında yönetimi elinde tutan Mervânî-Emevî halifelerinin İslam devletinin sınırlarını Orta Asya’nın içlerinden Fransa içlerine kadar genişleten fetih hareketlerine giriştiğine şahit oluyoruz.

Tarihin akışı içerisinde kısa sayılabilecek bir zaman diliminde gerçekleşen bu olayları, toplumların birbirleriyle olan ilişkilerini sebep sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirmeye çalıştık.

Mervânî-Emevî halifelerinin, valilerinin ve komutanlarının fetih siyasetlerini maddeler halinde verirken, bu dönemde iktidara gelmiş her halifenin fetih hareketine girişmediğini, fetihlerin asabiyet kavgalarının olmadığı dönemlerde yoğunlaştığını gördük.

Fetihler sonucu İslam devletinin sınırları genişlerken, devlet zenginleşmiştir. Ancak bu durum zaman zaman Emevî devletinin aleyhine sonuçlar da doğurmuştur. Hilafet merkeziyle vilayetler arasındaki mesafe açılmış, bu da devlete karşı isyanlara zemin hazırlamıştır.

Mervânî-Emevî halifelerinin, İslam dininin dünyanın değişik yerlerine yayılmasına ve buralarda kalıcı olarak yerleşmesine büyük katkıları olmuştur.

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ali Öztürk	Numarası: 064246011007
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi	
	Danışmanı	Prof. Dr. İ.Hakkı Atçeken	
Tezin İngilizce Adı		Conquest Politics of Marwanid-Umayyad Caliphs	

SUMMARY

Our study is named “conquest politics of marwanid-umayyad caliphs”. In this study we have witnessed that the marwanid caliphs have reigned between from 684 to 750 A.D. in this period, the boundaries of islamic state were extended from transoxania into france by these caliphs.

We evaluated these conquests that have occurred in a short time in terms of folksrelationship of the cause and results.

We have explained conquest policy of caliphs, governors and commanders as items. We saw that all of the caliphs did’nt follow the conquest policy and The conquests intensified without any tribal fight.

As a result of these conquests, the boundaries of islamic state were extended and state was rich. But this situation damaged to state. The rebellions against the state were increased because the distance between center and surroundings was far away.

Marwanid-umayyad caliphs have large contribution to spreading of İslam in the various areas of the world and placing permanently there.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	viiiii
ÖNSÖZ	ix
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	1
A. EMEVÎLER DÖNEMİ ÖNCESİ FETİHLERİNE GENEL BİR BAKIŞ	4
B. HALİFELİĞİN EMEVÎLERE GEÇİŞİ VE SÜFYANÎ EMEVÎLER	9
C. HİLAFETİN SÜFYÂNÎLER'DEN MERVÂNÎLERE GEÇİŞİ VE İSLÂM COĞRAFYASI'NIN GENEL SİYÂSÎ DURUMU	11
C.1. Câbiye Toplantısı ve Hilafetin Mervânîler'e Geçişİ	13
C.2. Merc-i Râhit Savaşı (65/684).....	16
C.3. İslâm Coğrafyası'nın Genel Siyâsî Durumu	18

BİRİNCİ BÖLÜM

MERVÂNÎ-EMEVÎ HALİFELERİNİN FETİHLERİ	21
1. ABDÜLMELİK B. MERVÂN DÖNEMİ (65–86/685–705)	21
1.1 Horasan Bölgesindeki Fetihler.....	24
1.2. Deyru'l-Cemâcim Savaşı.....	25
1.3. Kuzey Afrika'daki Fetihler.....	27
1.4. Anadolu Fetihleri'nin Başlaması	28
2. VELİD B. ABDÜLMELİK DÖNEMİ (86–96/705–715)	29
2.1. Maveraünnehir'in Fethi	31
2.2. Sind Bölgesinin Fethi.....	35
2.3. Anadolu Fetihleri	36
2.4. Kuzey Afrika ve Endülüs'teki Fetihler	37
2.4.1. Kuzey Afrika'daki Fetihler	37
2.4.2. Endülüs'ün Fethi:.....	39
3. SÜLEYMAN B. ABDÜLMELİK DÖNEMİ (96–99/715–717)	45
3.1. İstanbul Kuşatması.....	46
3.2. Doğu Cephesi.....	47
4. ÖMER B. ABDÜLAZİZ (99-101/717-720) VE YEZİD B. ABDÜLMELİK (101-105/720-724) DÖNEMLERİ	48
4.1. Ömer b. Abdülazîz Dönemi (99–101/717–720)	48
4.2. Yezîd b. Abdülmelik Dönemi (101–105/720–724)	49
5. HİŞAM B. ABDÜLMELİK DÖNEMİ (105–125/724–743)	50
5.1. Hazarlar İle Yapılan Mücadeleler	51
5.2. Anadolu Seferleri.....	52
5.3. İspanya'daki Mücadeleler ve Balâtu'ş-Şühedâ Savaşı	53
6. HİŞAM B. ABDÜLMELİK SONRASI DÖNEMLER (125–132/743–750)	56
6.1. II. Velîd b. II. Yezîd (125–126/743–744).....	56
6.2. III. Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik (126/744)	57
6.3. İbrahim b. Velîd b. Abdülmelik (126–127/744–745).....	57
6.4. Mervân b. Muhammed (127–132/745–750).....	57

İKİNCİ BÖLÜM

FETİH HAREKETLERİNDE İZLENEN SİYASET VE SONUÇLARI	60
1. FETİHLER ESNASINDA TAKİP EDİLEN POLİTİKALAR	60
1.1. Halifelerin Takip Etmış Oldukları Politikalar	61
1.1.1. Abdülmelik b. Mervân (86/696)	61
1.1.2. Velîd b. Abdülmelik (96/715).....	63
1.1.3. Süleyman b. Abdülmelik (99/717).....	65
1.1.4. Hişâm b. Abdülmelik (125/743)	66
1.2. Valilerin ve Komutanların Takip Etmış Oldukları Politikalar	68
1.2.1. Irak Genel Valisi Haccâc b. Yusuf es-Sekafî (95/714).....	69
1.2.2. Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as (84/703)	70
1.2.3. Mühelleb b. Ebî Sufra (84/703)	71
1.2.4. Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî (96/715).....	72
1.2.5. Muhammed b. Kâsım (96/715).....	73
1.2.6. Mesleme b. Abdülmelik (121/739).....	73
1.2.7. Hassân b. Nu'man el-Gassânî (85/704)	75
1.2.8. Mûsâ b. Nusayr (97/716)	76
1.2.9. Târik b. Ziyâd (101/720).....	77
1.2.10. Mervân b. Muhammed (132/750).....	78
2. FETİHLERİN SONUÇLARI.....	80
2.1. Fetihlerin Sosyal ve Dînî Sonuçları	83
2.2. Fetihlerin Askerî Sonuçları	87
2.3. Fetihlerin Siyasî ve Ekonomik Sonuçları	89
SONUÇ	93
BİBLİYOGRAFYA	97

KISALTMALAR

A.g.m.	: adı geçen makale
A.Ü.İ.F.Y.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
ayr.	: ayrıca
b.	: Bin, ibn
bkz.	: Bakınız
byy.	: Baskı yeri yok
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
edt.	: Editör
H.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)
M.	: Miladi
s.	: Sahife
s.a.v.	: Sallallahü Aleyhi Vesellem
S.Ü.S.B.E.	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
S.Ü.İ.F.D.	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
sy.	: sayı
thk.	: Tahkik
trc.	: Tercüme eden
tsz.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı

ÖNSÖZ

Mervânî-Emevîler dönemi, İslâm Târîhi içerisinde kısa sayılabilecek bir zaman dilim olmasına rağmen, önemli birçok olayı ihtiva eden bir dönemdir. İslâm tarihine yıllar boyu yön verecek olan birçok gelişmenin temeli bu dönemde atılmıştır. Bu dönemde meydana gelen olaylar, zaman zaman Müslümanlar arasında çok büyük üzüntülere sebep olmuş ve Müslümanların gönüllerinde derin izler bırakmıştır. Kâbe'nin mancınıklarla taşla tutulması, Abdullah b. Zübeyr'in bu dönemde öldürülmesi, Mervânî-Emevîler'in kudretli Irak genel valisi Haccâc b. Yusuf es-Sekafi'nin Irak'ta karışıklıkları önlemek için başvurmuş olduğu sert idare şekli bu dönemde meydana gelen bazı hâdiselerdir. Yine fetihlerde büyük gayretler gösteren ve İslâm'ın dünyanın birçok yerine yayılmasında emeği geçen büyük komutanların, sudan sebeplerle cezalandırılmaları ve hatta öldürülmeleri târihin bu döneminde de görülmüştür.

Bu dönem sadece bu hadiselerle hatırlanmaz. Aynı zamanda “İ'lâ-yi kelimetillah” adına yapılan seferlerle İslâm dîni, dünyanın birçok yerinde duyurulmuş ve hatta günümüze kadar devam eden bir süreçte insanların gönlüne İslâm dîninin yerleşmesi yine bu dönemlere rastlamıştır. Zaman zaman asabiyet duygusuyla Arap kabîleleri arasında ve Arap-Mevâlî arasında sürtüşmeler olsa da, Mervânî-Emevî halifeleri döneminde, Orta Asya'nın geniş ovalarından Çin sınırlarına, Atlas Okyanusu'ndan İspanya içlerine ve Pirene dağlarına kadar devletin sınırlarını genişletecek büyük fetih hareketleri yapılmıştır.

Çalışma konumuz olarak tespit edilen “Mervânî-Emevî Halifelerinin Fetih Siyâseti ve Sonuçları” adlı araştırmada, bu dönemde devletin sınırlarının bu kadar geniş alana yayılmasına sebep olan fetihlerde takip edilen politikalar ve sonuçları incelenmeye çalışılmıştır. Bu tez aynı zamanda 2006 yılında, danışman hocam sayın Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken danışmanlığında Hakan Bozburun tarafından hazırlanan ve başarılı olarak kabul edilen “Süfyânî-Emevî Halifelerinin Fetih Siyâseti ve Sonuçları” isimli çalışmanın da bir tamamlayıcısı şeklinde olacaktır.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde “Râşid Halifeler” dönemi diye bilinen ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra iş başına gelen dört halife dönemi fetih siyâsetine kısaca değinilmeye çalışıldı. Hz. Ebû Bekir'in orduyu gönderirken komutanlara verdiği talimatlar, Hz. Ömer döneminde fetihlerin

hızlı bir gelişme göstermesi, Hz. Osman dönemindeki fetihler ve karışıklıklar, Hz. Ali dönemindeki bir takım karışıklıklar ve Hz. Ali'nin şehit edilmesi, konuya giriş açısından kısaca ele alınmıştır. Giriş bölümünün devamında ise halifeliğin Emevîler'e geçiş süreci incelenmiş ve bu dönemde Süfyânî-Emevîlerin fetih siyâsetlerine değinilmiştir. Bu arada Muâviye dönemindeki fetihlere işaret edilirken, Yezîd b. Muâviye zamanında meydana gelen ve İslâm dünyasını derinden sarsan birkaç hadiseye değinilmiştir. II. Muâviye'nin vefatıyla İslâm târihinde önemli bir yeri olan ve halifeliğin Mervânî-Emevîler'e geçişinde önemli bir basamak olan Câbiye toplantısı ve burada Ubeydullah b. Ziyad'la Husayn b. Numeyr'in rolleri anlatılmıştır. Daha sonra Mervân b. Hakem'in hilafet yolunda ilk askerî başarısı olan Abdullah b. Zübeyr taraftarı olan Dahhâk b. Kays'la yapmış olduğu Merc-i Râhit savaşına temas edilmiştir. Halifeliğin Mervânî-Emevîler'e geçtiğinde İslâm dünyasının genel siyâsî durumuyla giriş bölümü tamamlanmıştır.

Birinci bölümde, Abdülmelik b. Mervân'la başlayıp devletin birliğinin sağlanması için isyanların bastırılmasını inceledikten sonra bu dönemde yapılan fetihlere bölgeler halinde yer verilmiştir. Her yönüyle Velîd b. Abdülmelik'e sağlam bir devlet bırakan Abdülmelik'in Mervânî-Emevîler'in en büyüklerinden olduğuna değinilip, Velîd dönemindeki vilayetler gözden geçirilmiştir. Bu dönemdeki fetihler de aynı şekilde bölge bölge verildikten sonra, bir kırılma noktası olarak Süleyman b. Abdülmelik dönemine temas edilmiştir. Ömer b. Abdülazîz ve Yezîd b. Abdülmelik dönemlerine kısaca değinilip, Emevî devletine, döneminin son parlak dönemini yaşatan Hişâm b. Abdülmelik zamanı, bu dönemde fetihlerin yeniden canlanması ve fetihler bölgesel olarak verilmeye çalışılmıştır. "Hişâm b. Abdülmelik Sonrası Dönemler" başlığı altında Emevî devletinin çöküşe sürüklendiği dönemlerde başa gelen halifelere kısaca temas edilmiştir.

İkinci bölümde, zamanında fetih hareketlerinde bulunulan halifeler isim olarak zikredilip, fetihler esnasında nasıl bir siyâset izledikleri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Konunun sonunda bu halifelerin izledikleri politikalar maddeler halinde verilerek, fetih hareketlerinde ön plana çıkan vali ve komutanlara geçilmiş, aynı sistem içerisinde vali ve komutanlar isim olarak anlatıldıktan sonra, bunların takip etmiş oldukları politikalarda maddeleştirilerek verilmeye gayret edilmiştir. Bu dönemde yapılan fetihlerin sosyal ve dînî, askerî, siyâsî ve ekonomik sonuçları değerlendirilip sonuç bölümüyle tez çalışması tamamlanmıştır.

Bu tez çalışmamızda, konunun seçilmesi aşamasından başlayıp, tezin her aşamasında maddî manevî hiçbir yardımdan kaçınmayan ve rehberlik yapan, çalışma azmimizi hep en üst seviyede tutmamız için gayretlendiren, uyarıları ile bir yol çizmemizi sağlayan, danışman hocam sayın Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken'e saygı ve teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

ALİ ÖZTÜRK

MAYIS 2009

KONYA

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Mervânî-Emevî halifelerinin fetih siyâseti ve sonuçları konusunu araştırırken temel İslâm Târîhi kaynakları olmak üzere fütühât kitapları, coğrafya kitapları, Mağrib ve Endülüs Târîhiyle ilgili kitaplar, Orta Asya Târîhiyle ilgili kitaplar öncelikli olarak istifade ettiğimiz kaynaklar olmuştur.

İncelediğimiz konularla ilgili olarak Halife b. Hayyât'ın (240/854) "*Târîh*"i, İbn Abdilhakem'in (257/870) "*Futûhu Mısr ve Ahbâruha*"sı, Belâzurî'nin (279/892) "*Fütûhu'l-Buldân*"ı, Dîneverî'nin (282/895) "*Ahbâru't-Tivâl*"ı, Ya'kubî'nin (292/904) "*Târîh*"i, Taberî'nin (310/922) "*Târîh*"i, İbn A'sem'in (314/926) "*el-Fütûh*"u, İbnü'l-Esir'in (630/1232) "*el-Kâmil fi't-Târîh*"i, Nüveyrî'nin (733/1332) "*Nihâyetü'l-Erab*"ı, İbn Kesîr'in (774/1372) "*el-Bidâye ve'n-Nihâye*"si sıkça kullandığımız eserlerin başında gelmektedir. İbn Kuteybe'ye nispet edilen ve bu müellife ait olup olmadığı tartışmalı olan "*el-İmâme ve's-Siyâse*" isimli eserden geniş ölçüde yararlanılmıştır. Özellikle Halife b. Hayyât, Taberî, İbnü'l-Esir ve İbn Kesîr'in eserlerinde olaylar yıllara göre tasnif edilmiş olmasından dolayı bu eserlerden olayların kronolojik sırasıyla ilgili istifade edilirken, İbn Abdilhakem, Belâzurî ve İbn A'sem'in eserlerinden fetih yapılan bölgeler yönüyle istifade edilmiştir.

Coğrafi bölgelerle ilgili olarak yer isimlerinin tesbitinde İbn Hurdazbih (300/912)'in "*el-Mesâlik*"i, İstahrî (303/916)'nin "*el-Mesâlik*"i ve Yakut el-Hamevî'nin (626/1228) "*Mu'cemü'l-Büldân*" isimli eserinden yararlanılmıştır,

Zaman zaman batılı araştırmacıların konumuzla ilgili yapmış oldukları ve Türkçeye tercüme edilmiş olan eserlerinden, bunun yanında "*İslâm Ansiklopedisi (MEB)*"ve "*Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi' (DİA)*"daki konuyla ilgili yazılmış olan maddelerden istifade edilirken, çağdaş araştırma ve incelemelerden yorumlar yönüyle yararlanılmıştır.

Târîhî dönemlere genel mânâda hâkim olabilmek için editörlüğünü Hakkı Dursun Yıldız'ın yaptığı "*Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*", Adem Apak'ın kaleme aldığı "*Anahatlarıyla İslâm Târîhi (3) [Emevîler Dönemi]*" ve Carl Brockelman'ın telif ettiği Neşet Çağatay'ın dilimize tercüme ettiği "*İslâm Milletleri ve Devletleri Târîhi*" isimli eserleri sık sık müracaât edilen eserler olmuştur.

Mervân b. Hakem ve Abdülmelik dönemlerinde Ubeydullah b. Ziyad'ın etkisiyle ilgili temel kaynaklardaki değişik rivâyetlerin yorumlanmasında Ahmet Turan Yüksel'in "*İhtirastan İktidara Kerbela*" isimli çalışmasından, Abdülmelik döneminde Kuzey Afrika ve Endülüsteeki fetihlerle ilgili, yine Hişâm b. Abdülmelik dönemiyle ilgili temel kaynaklardaki rivâyetlerin yorumlanmasında, İsmail Hakkı Atçeken'in "*Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*" ile "*Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*" isimli eserlerinden, konumuza giriş olması açısından Süfyânî-Emevîler'in fetih siyâsetiyle ilgili S.Ü.S.B.E.'de Hakan Bozburun tarafından hazırlanan ve basılmamış olan "*Süfyânî-Emevî Halifelerinin Fetih Siyâseti ve Sonuçları*" isimli tezinden faydalanılmıştır.

Araştırmamızın son bölümü olan fetihlerin sosyal ve dînî, askerî, siyâsî ve ekonomik sonuçlarıyla ilgili olarak H. İbrahim Hasan'ın "*Târîhu'l-İslâm es-Siyâsî ve'd-Dinî ve's-Sekafî ve'l-İctimâî*" isimli eseri sık sık müracaat edilen eserler arasında yer almıştır.

Kısaca, temel İslâm târihi kaynakları, fütûhât kitapları, coğrafya kitapları, bölgelerin târihleriyle ilgili yazılmış eserler, konu ile ilgili ansiklopedi maddeleri, batılı yazarların dilimize çevrilmiş olan eserleri, çağdaş yazarların konumuzla ilgili kaleme aldıkları eserler ve makaleler çalışmamızda yararlandığımız kaynaklar olmuştur.

Ayrıca Ahmet Baltacı'nın "*Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri*" Necati Aykon'un "*Anadoluda Gerçekleştirilen İlk İslâm Fetihleri*" Feyza Candan'ın "*Emevîler Döneminde İhtida Olayları*" adlı Yüksek Lisans tezleri konumuza ışık tutabilecek son dönemde yapılmış araştırmalardan bazılarıdır.

Burada araştırmamızda uyguladığımız birkaç teknik hususa kısaca işaret etmek uygun olacaktır:

- Araştırmamızda kullandığımız âyet meallerinde Diyanet İşleri Başkanlığı yayını olan 2006 baskılı “*Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*” esas alınmıştır. Âyetler dipnotta, süre ismi, süre sırası ve âyet numarası şeklinde verilmiştir.
- Dipnotlarda müellifler soyadlarına göre verilmiştir. Bazı müellifler esas isimle meşhur olduklarından, önce isimleri verilmiştir. Mahmud şâkir, Hasan İbrahim Hasan gibi.
- Eğer bir müellifin iki eserinden birden istifade edilmişse iki eserinin de ismi ayrı ayrı zikredilmiştir.
- Dipnotlarda müellif ve eserleri ilk defa tam künyesiyle verilmiş, sonraki bölümlerde kısaca nasıl meşhur olmuşsa o şekilde verilmiştir.
- Târihler Hicri/Miladi olarak verilmiş “H” harfiyle ilkinin hicri olduğu ifade edilmiştir. H. 64/684 gibi. Bazı durumlarda ise parentez içinde sadece miladi târihler verilmiştir. (M.712) gibi
- Bibliyografyada şahıs isimlerinden sonra parentez içerisinde verilen rakamlar o kişinin hicr ve mlad olarak vefâat tarihlerini gösterir.
- Faydalanılan eser tahkikli ise dipnotta verilmemiş, bibliyografyada gösterilmiştir.

A. EMEVÎLER DÖNEMİ ÖNCESİ FETİHLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

İslâm'dan önce Arap kabîleleri Arap Yarımadası'nın vaha ve vadilerinde sıkışık bir şekilde, kendi aralarında çıkan acımasız savaşlarda enerjilerini birbirlerine karşı kullanıyorlardı.¹ Bu durum, İslâmiyet, Arabistan Yarımadası'nda hâkim oluncaya kadar devam etti. İslâm Devleti kurulunca durum tersine döndü. Başta fiilî mücadeleye izin verilmeyen Hz. Peygambere “*saldırıya uğrayanlara zulme maruz kaldıkları için savaş izni verildi. Allah onları muzaffer kılmaya elbette kadirdir.*”² ayetiyle cihada izin verilince dinin tebliğinde yeni bir döneme girildi. Bundan sonra Hz. Peygamberin gazve ve seriyyelerinin en önemli sebeplerinden birisini de islâma davet teşkil etmiştir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra, Hz. Ebu Bekir'in halifeliğiyle başlayan “Raşid Halifeler” döneminde ise bu faaliyet bir fetih hareketi şeklini almıştır. Bu şekilde Müslümanlar sadece Allah yolunda ve İ'lâ-yi Kelimetillah maksadıyla ulaşabildikleri her yönde geniş bir fetih hareketini gerçekleştirmişlerdir.³

Hz. Peygamber döneminde Arap Yarımadası içerisinde süren fetih hareketleri onun vefatından sonra halifeleri döneminde Arap Yarımadası'nın dışına taşmıştır.

Raşid Halifeler dönemi, İslâm dininin Arap yarımadası dışında hızla yayılmaya başladığı ve Bizans'ın uzun yıllar Sâsânîler'e karşı korumak için mücadele verdiği toprakların, Müslümanların eline geçtiği bir dönemi temsil etmektedir. Bizans bu dönemde yapılan fetihler sonucu çok kısa bir süre içerisinde Filistin, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'dan el çekmek zorunda kalmıştır.⁴

Hz. Ebû Bekir, Ridde savaşlarını bitirdikten sonra en büyük komutanı Halid b. Velid'i güneyden Basra kıyılarına, İyaz b. Ganem'i de kuzeyden Sâsânîler üzerine gönderdi. Halife iki komutanına Ridde savaşlarına katılan askerleri vermiş İslâm'ı

¹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, edt. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1992, II, 44

² Hacc, 22/39

³ Yüksel, Ahmet Turan, “Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslâm Fetihleri”, *S.Ü.İ.F.D.*, sy. 6, Konya, 1996, s.17

⁴ Avcı, Casim, *İslam-Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003, s. 61

yeniden kabul edenleri orduya almamıştı.⁵ Böylece daha sonra ordu içinde çıkabilecek bir takım ayrılıkların önüne de geçilmiş oluyordu.

Hz. Ebû Bekir daha halifelğe yeni geçtiğinde ilk iş olarak yaptığı Üsâme ordusunu gönderirken, söylemiş olduğu sözler onun fetih siyâsetini ortaya koyuyordu. O orduyu gönderirken komutan Üsâme'ye şunu tavsiye ediyor ve Hz. Peygamberin fetih siyâsetini izleyeceğinin örneklerini veriyordu: “Hıyanet etmeyiniz. Zulmetmeyiniz. Haddi aşmayınız. Kimsenin azasını kesmeyiniz. Çocukları, ihtiyarları, kadınları öldürmeyiniz. Hurma ağaçlarını kesip yakmayınız. Yemiş veren ağaçlara dokunmayınız. Koyun, inek ve develeri kesmeyiniz. Yolda manastırlara kapanmış kimselere rastlayacaksınız, onları kendi hallerine bırakınız.”⁶

Hz. Ebû Bekir'in güçlü, zengin ve nüfuz sahibi İran ve Bizans İmparatorluğu gibi büyük iki devlete birden savaş açması ve onlara doğru bir fetih hareketi başlatması, onun siyâsî dehasının üstünlüğünü ve azimetinin kuvvetini göstermektedir.⁷

Sâsânîler üzerine yapılan fetihlerde, ordu komutanlığını Halid b. Velîd yapıyordu. Halife tarafından Irak'ın fethiyle görevlendirilmişti. Irak'ta H.12/634 yılın Muharreminden H.13/635 Safer ayına kadar yaklaşık 14 ay kaldı. Çok büyük başarılar kazandı. Halid'in fetih politikasında, düşmanla karşılaşıldığında önce teslim olmaları istenir, sulh teklif edilirdi. Savaş sonunda karşı taraf anlaşma teklif ettiğinde, savaş uzatılmaz ve anlaşmaya onay verilirdi. Halid b. Velîd, bulunduğu bölgedeki hâkimiyeti tam olarak sağladıktan sonra, gerekli emniyet tedbirlerini alır ve yerine birisini bırakarak, fetih için başka bölgelerde bulunan komutanlara, ordusuyla birlikte yardıma giderdi. Öncü birlikler gönderir, düşmanın ve bölgenin durumunu önceden öğrenir ve ona göre hareket ederdi. İran, Arap ve Bizans ordularıyla birçok savaflara girdi. Hiçbirinde de yenilmedi. Girdiği şehre bir işgalci gibi değil, bir fatih gibi girerdi. Tayin ettiği bir memur zimmîlerden cizye toplardı. Köylülerden ve çiftçilerden vergi almaz, böylece onların gönlünü kazanırdı. Savaşta fedakârlığı önce kendi gösterir, sonra onu gören askerleri kendisini örnek alırlardı.⁸ Bu da fetihlerin o yerlerde kalıcı olmasını sağlıyordu.

Hz. Ebû Bekir Şam ve civarının fethi için, ayrı bir ordu hazırlamıştı. H.12/634 yılın sonlarına doğru Amr b. el-Âs, Yezîd b. Ebî Süfyân, Ebû Ubeyde b. el-

⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, II, 46-47

⁶ et-Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut, tsz, III, 226

⁷ Bozburun, Hakan, *Süfyânî-Emevî Halifelerinin Fetih Siyâseti ve Sonuçları*, S.Ü.S.B.E.

Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006, s. 18

⁸ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, II, 52

Cerrâh ve Şurahbil b. Hasene gibi dört büyük komutan seçti. Adı geçen komutanlara kendi askerlerini seçmeleri için yetki verdi. Bu dört komutan devamlı bir surette işlerinde birbirleriyle istişare ediyorlar ve kendi aralarındaki istişarelerin sonuçlarını halife Hz. Ebû Bekir'e bildiriyorlar, halifeyle aralarındaki irtibatı ve haberleşmeyi asla kesmiyorlardı. Halife Hz. Ebû Bekir, ordunun moralinin yüksek olması ve disiplinin bozulmaması için her şeyi yapıyordu. Aynı zamanda Şam ve civarını fetih için görevlendirdiği bu orduyu, Irak taraflarında bulunan Halid b. Velîd ve ordusuyla destekliyordu.⁹

Hz. Ebû Bekir ticari öneme haiz şehirlere yönelerek düşmanlarının can damarlarını kesmeyi ve İslâm ekonomisini güçlendirmeyi de hedeflemiştir. Sâsânîlerin, erzak ve silah ambarı olan Enbar¹⁰ barış yoluyla, ticaret kervanlarının uğradığı çok önemli bir menzil olan Sûriye-Arabistan çölünün birleştiği yer olan Aynü't-Temr savaşıyla fethedilmiştir.¹¹ Böylece fetihler için gönderilmiş olan ordular büyük başarılar kazanmış ve İslâm, kısa bir süre içinde geniş sayılabilecek bir coğrafyaya yayılmış ve taraftar bulmuştur.

Hz. Ömer halife olunca Halid b. Velîd'i ordu komutanlığından almış ve yerine Hz. Peygamberin "Bu ümmetin emindir."¹² dediği Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı tayin edip, ordu komutanlığında değişikliğe gitmiştir.¹³ Hz. Ömer döneminin en belirgin özelliği fetihlerdir. Sâsânî ve Bizans imparatorluklarına karşı askerî ve siyâsî zaferler kazanılması Sûriye, Irak ve İran'ın bütünüyle İslâm ülkelerine katılmasıdır. Bu dönemde Nu'man b. Mukarrin komutasında Nihâvend, Sa'd b. Ebî Vakkas'ın komutanlığında Kâdisiye ve Celûla, Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın komutanlığında Sûriye, Amr b. Âs'ın komutasında Kudüs ve Mısır fethedilerek İslâm topraklarına katılmıştır.¹⁴

On yıllık hilafeti döneminde İran'ın tamamını ve Bizans ülkesinin önemli bir bölümünü İslâm devleti topraklarına katan Ömer devrinin en belirgin iki özelliği vardır: Fetihler ve devlet idaresinin düzenlenip kurumsallaşması. Devlette idarî, malî, siyâsî, ictimâî, askerî ve adlî kurumların tesis edilmesi Hz. Ömer'in halifeliği zamanında olmuştur. Askerî teşkilat olarak sınırlarda karakollar ve kışlalar kuran Hz. Ömer, vilayetlerde 4 bin kişilik daimî askeri garnizonlar tesis ettirdi. Askerin

⁹Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi, II, 53

¹⁰Enbar: el-Hamevî, Şihâbüddin Yakut b. Abdullah, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, 1955, I, 257

¹¹Bozburun, *Süfyanî-Emevî Halifelerinin Fetih Siyâseti ve Sonuçları*, s.18

¹²Buhari, *Sahih*, "Fedâilü's-Sahâbe", 21, Beyrut, 1987

¹³İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebî'l-Hasen eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi-t Târih*, Beyrut, 1965, II, 535

¹⁴Hizmetli, Sabri, *İslâm Târîhi*, Ankara, 1995, s. 332 vd.

zanaatkâr veya meslek erbabı olmasını istemediğinden askerlerin ihtiyaçlarını devlet hazinesinden karşıladı.¹⁵

Hz. Ömer bütün Medineli, Mekkeli ve fetih ordularına katılmış Müslümanların (çocukları da dâhil olmak üzere) kaydedildiği bir kütük, bir ordu dîvânı hazırlatmıştır. Fetihlerden elde edilen ganimetler, dîvânda kayıtlı erkeklere (bazan da kadınlara) derecelerine göre dağıtılmıştır.¹⁶

Hz. Osman'ın hilafete geçmesiyle birlikte, İslâm Orduları'nın İran'ın içlerine doğru süratle ilerlediği görülür. Bu dönemde İsfahan, Kirman¹⁷, Ermîniyye, Gürcistan, Dağıstan, Azerbaycan, Tiflis alınarak İran'ın fethi büyük ölçüde tamamlandı. Hz. Osman Erdebil¹⁸ merkez olmak üzere, Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerine askeri birlikler yerleştirdi. Öte yandan İran'a karşı yapılan seferler Bahreyn'den deniz yoluyla da sürdürüldü. Bu yolla bölgenin diğer şehirleri Müslümanların hâkimiyeti altına geçti. H.30/651 yılına girildiğinde bütün İran Müslümanların idaresine girmiş bulunuyordu. H.31/652 yılı ortalarında ise bu günkü Afganistan sınırları içerisinde yer alan Belh¹⁹, Herat²⁰, Buşenc, Nişabur, Tus²¹ gibi önemli şehirlerden oluşan Horasan'ın fethi için ilk adımlar atıldı ve bu merkezler kısa sürede ele geçirildi.²² Bizans İmparatorluğu'nun (Araplarla ırkî birliği, dil yakınlığı ve ticarî münasebetleri olan) vilayetlerini fethetmek Müslüman Araplar için kolay oldu. Bunun yanında Bizans Devleti'yle onların egemenliğinde bulunan milletler arasındaki mezhep farklılıkları ve ahaliyi ezen vergiler sebebiyle meydana gelen nefret, Müslümanların işini daha da kolaylaştırmıştı. Dolayısıyla bu halk Bizans idaresinden ve Bizans kilisesinin istibdatından kurtulmak için Arapların egemenliğini seve seve kabul etti.²³

Bu dönemde Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh komutasında Merakeş'e kadar bütün Kuzey Afrika fethedildi. Basra valisi Abdullah b. Âmir ve Saîd b. el-Âs'ın komutasındaki ordular ayrı ayrı kollardan Horasan ve Taberistan'a²⁴ hareket etti.

¹⁵ Hizmetli, *İslâm Târîhi*, s. 336

¹⁶ Hodgson, M.G. S. *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Târih*, trc. Komisyon, İstanbul, 1993, I, 150

¹⁷ Kirman: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 454

¹⁸ Erdebil: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 145

¹⁹ Belh: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 479

²⁰ Herat: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, 396

²¹ Tus: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 49

²² Della Vida, G. Levi, "Osman", *İA*, İstanbul, 1964, IX, 429

²³ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm es-Siyasî ve'd-Dinî ve's-Sekafî ve'l-İctimaî*, Kahire, 1985, I, 217

²⁴ Taberistan: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 13

Cürcan²⁵, Horasan, Taberistan Saîd b. el-Âs, Kâbil²⁶, Sicistan²⁷ ve Nişabur da Abdullah b. Âmir kuvvetleri tarafından fethedildi. Muâviye b. Ebî Süfyân komutasında Kıbrıs adasına seferler düzenlendi. Böylece İslâm fütûhâtı Hz. Osman devrinde doğuda ve batıda Kâbil'den Merakeş bölgesine kadar varabileceği yere kadar vardı.²⁸ Yine Hz. Osman daha önceki halifelerin izin vermediği deniz seferlerine izin vermiş ve İslâm Devleti'nin bu yönde güçlenmesine katkı sağlamıştır.

Hz. Osman selefi Hz. Ömer'in politikalarını (daha az oranda başarı sağlayarak) devam ettirmiştir. Hz. Osman döneminde Emevî Halifeliği'ne ait denilebilecek kurallar ortaya çıkmıştı. Çünkü Hz. Osman'dan başlayarak hilafetin bütün etkili temsilcileri Ümeyyeoğulları ailesindendi.²⁹ Bunlardan bazılarının yapmış oldukları tutum ve davranışlar halk arasında hoşnutsuzluğa sebep olmuş ve o dönemdeki fitnenin başlangıç sebepleri arasında sayılmıştır. Sonuç olarak da halife Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar gitmiştir.

Hz. Ali, hilafeti döneminde iç karışıklıklarla uğraşmıştır. Bu dönemde birkaç kişisel teşebbüs dışında fetih hareketlerinde bulunulmamıştır. İç karışıklıkların ilki, tarihte Cemel vakası adıyla meşhur olan H.36/656 yılında Hz. Aişe'nin önderliğindeki ve Zübeyr b. Avvam ve Talha b. Ubeydullah gibi sahabîlerin de içinde bulunduğu ordu ile Hz. Ali'nin komuta ettiği hilafet ordusunun Basra önlerinde Hureybe mevkiinde karşılaşması olmuştur. Savaş sonunda Hz. Ali komutasındaki ordu galip gelmiş, her iki taraftan da (Zübeyr b. Avvam ve Talha b. Ubeydullah'ın da aralarında bulunduğu) birçok Müslüman ölmüştür. Bu olaydan bir yıl sonra, Muâviye b. Ebî Süfyân komutasındaki Şam ordusuyla Hz. Ali komutasındaki hilafet ordusu Sıffîn denilen mevkide karşılaşmışlar, uzunca süren bir savaşın sonunda hakem kararına başvurulması kararlaştırılmış ancak bundan da istenilen sonuç alınamayınca, İslâm dünyası Ali taraftarları, Muâviye taraftarları ve Hâricîler olmak üzere daha da parçalanmıştır.³⁰

Hz. Ali önce Hâricîler ile mücadele etmek durumunda kalmış ve Hâricîler'i Nehrevan'da ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Daha sonra Kûfe'ye çekilip bir müddet bekledikten sonra Muâviye'ye karşı ordu hazırlamaya başlamış, ancak sefere çıkamadan, bir Hâricî tarafından şehit edilince, "Raşid Halifeler dönemi" diye bilinen

²⁵ Cürcan: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, 119

²⁶ Kâbil: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 426

²⁷ Sicistan: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 190

²⁸ Hizmetli, *İslâm Târîhi*, s. 342-343

²⁹ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 154

³⁰ Fığlalı, Ethem Ruhi, "Ali", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 373

dönem sona ermiştir. Bu sırada Sûriyeliler'in tam desteğini sağlayan Muâviye b. Ebî Süfyân, başta Mısır olmak üzere, birçok yerin hâkimiyetini ele geçirmiş ve Emevî Devleti'nin temellerini atmıştır.³¹

B. HALİFELİĞİN EMEVİLERE GEÇİŞİ VE SÜFYÂNİ EMEVİLER

Hz. Ali H. 40/661 yılında şehit edilince Hz. Ali taraftarları halife olarak Hz. Ali'nin büyük oğlu Hz. Hasan'a bey'at ettiler. Fakat Hz. Hasan içinde bulunduğu durumu inceden inceye gözden geçirince, güvenemeyeceği bir ordu ve güçlü bir düşmanla karşı karşıya olduğunu anladı. Bazı rivâyetlerde Muâviye'nin Hz. Hasan'ın halifeliği gereği gibi henüz yerleşmeden bey'ata zorlamak üzere büyük bir orduyla Kûfe'ye yürüdüğü, buna karşılık Hz. Hasan'ın Kûfe'den kırk bin Irak askeriyle çıktığı anlatılır. Onikibin kişilik bir öncü kuvveti Kays b. Sa'd komutasında göndermiş, ancak bu sırada ordusu içinde bir takım dedikodular dolaşmaya başlamış ve Hz. Hasan, ordusunun savaşa istekli olmadığını görmüştür. Bu arada bir takım askerler Hz. Hasan'ın çadırına saldırmış, hatta yaralanmasına sebep olmuştur.³²

Bunlara ilave olarak Hz. Hasan fitneden hoşlanmayan, müslümanlar için sevgi ile dopdolu bir insandı. Bunun içindir ki; gerek kendi şahsı ve gerekse İslâm ümmeti için Muâviye lehine hilafetten çekilmekten başka bir yol görmüyordu. Bu düşünce ile iki tarafın razı olacağı şartlar karşılığında Muâviye ile barış yapmak istedi. Bir mektup yazarak Muâviye'ye bey'at ettiğini bildirdi. H.41/661 senesinde Kûfe'yi Muâviye'ye teslim etti.³³ Böylece Hz. Peygamber'in şu hadisi tecelli etmiş oldu: “Şüphesiz ki benim bu oğlum bir seyyiddir. Umulur ki Allah onun sayesinde iki mümin gurubu barıştıracaktır.”³⁴

Hakikaten bu olayların sonucunda ortalık durulmuştu. Müslümanlar H.41/661 yılına tekabül eden seneye ‘birlik yılı’ adını verdiler. Târihçiler, yaklaşık otuz yıl süren ve Hz. Peygamber'in vefatıyla başlayıp Hz. Ali ile noktalanmış bu döneme ‘Hulefâ-i Râşidîn’ dönemi adını verdiler.³⁵

Hz. Osman'ın katledildiği H.35/656 yılından Muâviye'nin iktidarı ele geçirdiği H.41/661 yılına kadar olan dönemde fetihler nerede ise durma noktasına

³¹ Fığlalı, A.g.m, *DİA*, II, 374

³² Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefa*, İstanbul, 1966, s. 595–596

³³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, II, 268

³⁴ Buhari, *Kitâbü's-Sulh*, 9

³⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, II, 267–268

gelmişti. Bu dönemde kendilerini Hz. Ali ve Muâviye mücadelesi dışında tutmak isteyen bazı müslümanlar Sind bölgelerinde fetihlere çıkmışlardı. Bu ferdî hareketler dışında, iç kriz esnasında devlet adına fetihlerde bulunulmadı.³⁶İslâm Dünyası'nda artık yeni bir dönem başlıyor ve halifelik Muâviye b. Ebî Süfyân'la birlikte, Emevî hanedanlığına geçmiş oluyordu.

Muâviye b. Ebî Süfyân (tam bir siyâsî birlikten bahsedilmese bile) bütün Müslümanları tek bir idarî çatı altında toplamasıyla birlikte, yeniden fetih hareketlerine girişti. Sûriye bölgesi askerleri, Bizans egemenliğindeki Anadolu ve Ermenistan topraklarına, Irak bölgesi'nde hazırlanan askerler, genelde Horasan ve Hind topraklarına, Mısır'da hazırlanan askerler de Kuzeybatı Afrika ve Afrika içlerine doğru seferler düzenlemeye başladılar.

Muâviye Bizans'a karşı başlattığı fetih hareketlerinin politikasını karadan ve denizden (hedefi her açıdan merkez olan İstanbul olmak üzere) yaz ve kış aylarında yılda iki defa olarak uyguluyordu. İstanbul'un fethedilmesi Muâviye için çok büyük önem arz ediyordu. Zira O bu fethin gerçekleşmesini, müslümanlar için bir birleştirici unsur olarak görüyor ve oğlu Yezîd'in veliahtlık meselesine müsbet tesir icra edeceğini düşünüyordu.³⁷Muâviye b. Ebî Süfyân Bizanslılara karşı gerek kara gerekse deniz savaşını haleflerinin hepsinden daha ısrarcı ve fasılasız olarak devam ettirdi. Buna mukabil itaat altına alınmış olan Irak'ta otoritesinin kuvvetlendirilmesi vazifesini Kûfe ve Basra'daki valilerine bıraktı.³⁸

Muâviye, iç karışıklıklar döneminde olan olayların, insanların zihnini daha fazla meşgul etmemesi amacıyla olacak ki, sükûnet sağlanır sağlanmaz hemen fetih hareketlerine başlamayı bir politika olarak seçmiştir.

Horasan ve Sind Bölgesi idari bakımdan Basra'ya bağlı bulunuyordu. İç karışıklıklar döneminde, bu bölgenin insanları İslâm Devleti'yle olan anlaşmalarını bozmuşlardı. Vergilerini de ödemediyorlardı. Bu bölgelere bir çeki düzen verilmesi gerekiyordu. Bunun için de ilk iş olarak Muâviye, daha önceki yıllarda komutan olarak Horasan ve Sicistan'da fetihlerde bulunmuş Abdullah b. Âmir'i Basra'ya vali tayin etti. Böylece Bizans'a karşı başlatılan fetih hareketleri, Horasan ve Sind Bölgesi'nde de başlatılmış oldu.³⁹

³⁶ Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, Ankara, 2001, s. 188

³⁷ Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, s. 190

³⁸ Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu*, trc: Işıltan Fikret, Ankara, 1963, s. 54

³⁹ Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, s. 193

Horasan ve Sind bölgesinde izlenen siyâset, zaman zaman fetih hareketleri olmakla birlikte daha çok buradaki antlaşmaları bozan ve vergilerini vermeyen şehirlerin halklarının yeniden itaat altına alınmasına ve merkezi otoritenin oralarda her zaman hissedilmesine yönelik olmuştur. Ancak Horasan'ın merkeze uzak olması, Basra'daki iç karışıklıklardan çokça etkilendiği ve burasının iç politikanın sitresinin atıldığı, idarenin başındakilerin yakınlarını nimetleriyle yararlandıkları, tayin edilen valilerin ödemek durumunda oldukları meblağları yerli yerince ve zamanında ödemedikleri ve devletin parasının zimmete geçirildiği bir yer durumunda⁴⁰ olduğu da iddia edilir.

Daha sonraları ise Horasan tarafındaki bu başıbozukluğun düzeltilmesi amacıyla geniş yetkilerle Ziyad b. Ebîh, Basra valiliğine atanmıştır. Ziyad, Basra valisi olarak atandıktan sonra Horasan tarafındaki başıbozukluğu önlemek ve yerli halkın devlete bağlılığını yeniden sağlamak amacıyla bölgeyi idari açıdan dörde ayırdı ve buralara kendisine bağlı yeni valiler tayin etti.

Muâviye dönemiyle birlikte Kuzey Afrika'da yapılan fetihlerde daha önceden bu bölgede görev yapmış deneyimli kimselerin vazifelendirildiği görülmektedir.⁴¹ Afrika'daki fetihlerin sonucu diğer bölgelere nazaran daha kalıcıdır. Bu bölgede uzun süre fetihlerde bulunan Ukbe b. Nâfi'nin uzun vadeli düşünmesi ve Kayrevan⁴² şehrini kurarak Müslüman askerleri yerleştirmesi ve bu şehri fetihler için bir üs haline getirmesi, Müslümanların birkaç sene sonra bu kıtanın batıdaki en uç noktasına ulaşmalarına yol açmıştır.⁴³

İktidarın el değiştirmesi her zaman olduğu gibi, zor gözüküyordu. Seleflerinden farklı olarak Muâviye, bu güçlükleri önceden izale etmek istemiştir.⁴⁴ Yaklaşık yirmi yıl hilafette bulunan Muâviye b. Ebî Süfyân daha hilafeti esnasında oğlu Yezîd için veliaht olarak halktan bey'at almıştır.⁴⁵ Muâviye gibi otoriter ve halkının sevgisini kazanan bir halifeden sonra iktidara geçecek kimsenin onun bıraktığı koltuğu doldurması ve kendisini benimsetmesi kolay olmayacaktı. Beklide bunun farkında olan Yezîd, daha ilk andan itibaren kebdisini sevdirecek ve halkının memnuniyetine yol açacak bir faaliyet yapmak istedi. Bu amaçla da hazineden halka

⁴⁰Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, s. 195

⁴¹Aycan, İrfan, Sarıçam, İbrahim, *Emeviler*, Ankara, 1993, s. 24

⁴²Kayrevan: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 420

⁴³Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, s. 201

⁴⁴Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 66

⁴⁵Üçok, Bahriye, *İslâm Târîhi Emeviler- Abbasiler*, Ankara, 1968, s. 33; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, II, 307

ihsanlarda bulundu.⁴⁶ Eğlenceye düşkün olan Yezîd halk arasında pek sevilmedi. Babasının yerine halife olunca müslümanlar Yezîd'e bey'at ettiler. Hüseyin b. Ali ve Abdullah b. Zübeyr bey'at etmeden Medine'den Mekke'ye gittiler. Yezîd'in kısa sayılabilecek halifeliği sırasında İslâm Dünyası'nı derinden sarsan olaylar oldu. Hz. Peygamberin torunu Hüseyin b. Ali ve beraberindekiler Kûfe yakınlarında Kerbela'da H.61/680 yılının 10 Muharreminde hunharca katledildiler.⁴⁷ İslâm dünyası'nda var olan ancak Muâviye döneminde küllenen ayrılıklar yeniden alevlendi.

Müslümanların başına gelen felaketler Hz. Hüseyin ve beraberindekilerin şehit edilmesiyle son bulmamıştı. İkinci olarak Hz. Peygamberin şehrinin ve ilahi vahyin geldiği bu memleketin saygısının zedelenmesi olayı olmuştur. Medine halkı Abdullah b. Hanzala başkanlığında Yezîd'i halife tanımadıklarını ilan ettiler. Yezîd, Nu'man b. Beşîr'i Medine halkını ikna etmesi için yolladıysa da başarılı olamadı ve bunun üzerine Müslim b. Ukbe komutasında bir orduyu Medine üzerine yolladı. Medine halkı, H.63/683 yılında yapılan (Harre Vakası) savaş sonunda, üç gün yağma edildikten sonra zor kullanılarak bey'at ettirildi.⁴⁸

Yezîd b. Muâviye döneminde meydana gelen ve müslümanlar arasında nefretle karşılanan diğer bir hadise ise Allah'ın beytinin bulunduğu Mekke'nin muhasara edilmesi olayıdır. H.64/683 yılında Abdullah b. Zübeyr Mekke'de halifeliğini ilan etti ve bey'at almaya başladı. Müslim b. Ukbe Medine meselesini halledince Abdullah b. Zübeyr meselesini halletmek üzere Medine'den yola çıktı. Yolda vefat edeceğini anlayınca yerine Husayn b. Numeyr'i komutan olarak tayin etti. Muharrem ayının sonlarına doğru başlayan kuşatma, Rebûlevvel ayına kadar devam etti. Kuşatma esnasında mancınık gibi dönemin ağır silahları da kullanılmıştır. Yezîd'in ölüm haberinin gelmesi üzerine kuşatma son bulmuştur.⁴⁹

Yezîd döneminde meydana gelen bu üç büyük fitne, onun adının Müslümanlarca tiksinti ile anılmasına, hatta lanetlenmesine sebep olmuştur.⁵⁰ Bu dönemle birlikte Müslümanların kutsal saydıkları mekânlar, mefhumlar ve değer verdikleri şahsiyetler önemini yitirmişlerdi. Yezîd icraatlarıyla halkın teveccühünü kazanacağına, asırlarca sürecek nefretini kazanmıştır.⁵¹

⁴⁶ Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd b. Muâviye*, İstanbul, 2001, s. 186

⁴⁷ M. Hudari Bek, *Muhâdarât Târihu 'l-Ümeme 'l-İslâmiyye ed-Devletü 'l-Ümeviyye*, Beyrut, tsz, I, 129

⁴⁸ M. Hudari Bek, *Muhâdarât*, I, 130 vd.

⁴⁹ M. Hudari Bek, *Muhâdarât*, I, 132

⁵⁰ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târihi*, II, 332

⁵¹ Aycan, Sarıçam, *Emeviler*, s. 31

Yezîd b. Muâviye dönemi iç karışıklıklarla geçmiştir. Bundan dolayı organize fetih hareketlerine pek rastlanmaz. Yezîd'in, babası Muâviye'nin vasiyetiyle Kuzey Afrika valiliğine getirdiği Ukbe b. Nâfi, acele bir şekilde Kayrevan'a gelmiş, Ebu'l-Muhâcir'den görevi devralarak Mağrib seferine çıkmıştır.⁵² Kendi çabalarıyla Kuzey Afrika'da fetihlerde bulunmuş, ancak Kuzey Afrika halkı olan Berberîlerin, Bizans'la anlaşma yapmaları ve bunun üzerine çıkan savaşta Ukbe b. Nâfi'nin şehit olması sonucu, fethedilen yerlerin bir kısmı (Kayrevan da dâhil olmak üzere) elden çıkmıştır.⁵³ Yezîd b. Muâviye'nin ölümü üzerine Şam'da oğlu Muâviye b. Yezîd'e, Mekke ve Hicaz'da ise Abdullah b. Zübeyr'e bey'at edilmişti.⁵⁴ Muâviye b. Yezîd ise üç ay geçtikten sonra öldü. Onun kırk gün hükümdarlık yaptıktan sonra öldüğü de söylenmiştir. O sırada yaşının yirmibir olduğuna dair rivayetler de vardır.⁵⁵

Hükümdarlığın son günlerinde insanları topluca namaza çağırmış, herkes toplanınca, II. Muâviye kalkıp Allah'a hamd ettikten sonra şunları söylemiştir: «Şunu biliniz ki ben sizin işinizi kaldıramaz bir duruma geldim. Ebû Bekir'in halifelik için aday gösterdiği Ömer b. Hattâb gibi birisini sizin için arayıp bulmak istedim, fakat bulamadım. Yine aralarından birisini halife seçmek üzere tespit edilen altı kişilik şûra heyeti gibi bir altı kişi daha aradım, onları da bulamadım. İşiniz artık benden çok size düşüyor, arzu ettiğiniz kişiyi seçebilirsiniz.» Daha sonra evine girdi ve ölünceye kadar kimseye görünmedi.⁵⁶

II. Muâviye halifelikte çok kısa bir süre kaldıktan sonra, halifeliği ümmetin seçimine bırakmış ve bir müddet sonra vefat etmiştir.⁵⁷

C. HİLÂFETİN SÜFYÂNÎLER'DEN MERVÂNÎLERE GEÇİŞİ VE İSLÂM COĞRAFYASI'NIN GENEL SİYÂSÎ DURUMU

C.1. Câbiye Toplantısı ve Hilâfetin Mervânîler'e Geçiş

II. Muâviye ölünce, birlik ve beraberlikleri sayesinde devletin güç ve kuvvet kaynağı olan Sûriye halkı, aralarında ihtilafa düştü. Çok geçmeden birlikleri parçalanmaya yüz tuttu. Zira Kelb kabîlesi, Ümeyyeoğulları'nı desteklerken, Kays

⁵² Faysal, Şükrî, *Hareketü'l-Fethi'l-İslâmî fi'l-Karni'l-Evvelî'l-Hicri*, Beyrut, 1982, s. 168

⁵³ Aycan, Sarıçam, *Emeviler*, s. 35

⁵⁴ Bek, M. Hudari, *Muhâdarât*, s. 135; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, II, 334

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 130,

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 130

⁵⁷ Aycan, Sarıçam, *Emeviler*, s. 36

kabîlesi, Abdullah b. Zübeyr'i destekliyordu. Kelb kabîlesi de kendi arasında ikiye ayırdı. Bir grup Yezîd b. Muâviye'nin oğlu Halid'i istedi. Diğer grup ise yaşlı ve tecrübeli olduğu için Mervân b. Hakem'i istedi.⁵⁸

Kendi gayreti olmadan, hatta bizzat bunu istemeden, Mervân Medine'den kovulması sayesinde hilafet koltuğuna oturdu.⁵⁹ II. Muâviye'nin ölümüyle ortaya çıkan yönetim boşluğu esnasında Mervân b. Hakem, Amr b. Saîd'in ve Irak'ta kendisine bey'at almaya çalışırken halkın şiddetli tepkisine maruz kalarak Şam'a kaçan Ubeydullah b. Ziyad'ın teşvik ve yardımıyla Ümeyyeoğulları'nın bir büyüğü olarak halifelik makamına getirilmiştir. Mervân b. Hakem bu sırada, Ümeyyeoğulları'nın halifeliği sürdürebileceklerinden ümidini kesmiş ve halifeliğinin sınırları, Hicaz dışına taşmış olan Abdullah b. Zübeyr'e bey'at etmek düşüncesindeydi. Ümeyyeoğulları birlik ve beraberliklerini devam ettirebilmek,⁶⁰ Ubeydullah b. Ziyad ise, Abdullah b. Zübeyr etrafında birleşilirse kendisine hayat hakkı tanınmayacağı düşüncesiyle⁶¹ Mervân b. Hakem etrafında birleşmişlerdir.

Husayn b. Numeyr (Mekke'yi kuşatmak için gittiği) Hicaz'dan dönünce, beraberinde Ümeyyeoğulları'nı da Şam'a getirdi. Ancak geldikleri sırada II. Muâviye henüz ölmüştü. Halk O'ndan sonra kendi aralarında ihtilafa düştü. O sırada Dımeşk emîri Dahhâk b. Kays, Kinnesrîn emîri Züfer b. el-Haris, Hims emîri Nu'mân b. Beşîr ve Filistin emîri Nâtil b. Kays, Abdullah b. Zübeyr'i destekliyorlardı. Ürdün emîri Hassân b. Mâlik b. Bahdal el-Kelbî'ye gelince Yezîd'in oğlu Halid'e taraftardı. Çünkü Yezîd, Hassan'ın Meysun adındaki kız kardeşinin çocuğu (yani yeğenydi). Ne var ki Ümeyyeoğulları'nın tümü böyle düşünmüyorlardı. Mesela; Mervân, çoğunluğun Abdullah b. Zübeyr'i seçtiğini görünce, gidip O da birçok kimsenin bey'at etmiş bulunduğu Abdullah b. Zübeyr'e bey'at etmek üzere yanına gitmeyi tasarlıyordu.⁶² Fakat bu sırada Ubeydullah b. Ziyad, Irak'tan kaçmış, Şam'a gelmişti. İktidar Ümeyyeoğulların'dan başkasının eline geçerse, Kербela'da Hz. Hüseyin'i katlettirdiği için başına kötü şeyler gelebileceğinden, keza Husayn b. Numeyr de Mekke'yi kuşattığı ve Kâbe'yi mancınıklarla dövdüğü için iktidarın el değiştirmesinden korkuyordu.

⁵⁸ Taberî, *Târih*, VIII, 34-39,

⁵⁹ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s.86

⁶⁰ Aycan, Sarıçam, *Emevîler*, s. 38

⁶¹ Öztuna, Yılmaz, *İslâm Devletleri*, Ankara,1989, I, 106,

⁶² Taberî, *Târih*, V, 530; Ayr. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 145; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n Nihâye*, Beyrut, 1975, VIII, 243,

Abdullah b. Zübeyr'e bey'at etmek düşüncesiyle Şam'dan hareket eden Mervân'ın, Ubeydullah b. Ziyad ile bir araya gelmesiyle Emevîler târihinde yeni bir dönüm noktası gerçekleşmiştir.⁶³ Ubeydullah O'na: "Yapmak istediğin şeyden dolayı senin adına utandım. Sen Kureyş'in büyüğü ve efendisiyken nasıl olur da böyle bir şey yapabilirsin!" diye çıkıştı. Bu sözler üzerine Mervân'ın içinde ümitler yeşermeye başladı ve: "Henüz elimizden bir fırsat kaçmış değil" dedi. Mervân'ın tutumunun değiştiğini gören Ubeydullah O'na, Dahhak b. Kays'ı bir oyuna getireceğine dair söz verdi ve kendisiyle görüşmek üzere Dimeşk'a gitti. O sıralarda Ümeyyeoğulları da Tedmür'de bulunuyorlardı. Ubeydullah sözde Dahhak b. Kays'a akıl vermeye başladı. O'nu, kendisi için halktan bey'at istemeye teşvik ettikten sonra, Dimeşk'tan ayrılarak başka yerlerde de davasını halka anlatması tavsiyelerinde bulundu. Dahhak b. Kays Dimeşk'tan ayrılınca meydan rakipleri için boş kaldı. Esasen (o sırada) Dimeşk'te zaten halk arasında anlaşmazlık vardı. Kaysîler Abdullah b. Zübeyr'in taraftarları olarak Dahhak b. Kays'ı desteklerken, Yemenîler de Ümeyyeoğulları lehinde propaganda yapıyorlardı. Bunun neticesi olarak Dahhâk, Hassan b. Mâlik b. Bahdel el-Kelbî ile birlikte Câbiye'de görüşmek üzere Ümeyyeoğulları ile anlaştı. Bunun üzerine Ümeyyeoğulları Câbiye'ye doğru giderlerken Dahhâk b. Kays'da kendi taraftarları ile birlikte hareket etti. Bu sırada Dahhâk'a Sevr b. Maan b. Yezîd b. el-Ahnes es-Sülemî gelerek: "Sen bizi Abdullah b. Zübeyr'e taraf olmaya, O'nun emri altına girmeye davet ettin, biz de sana uyduk. Şimdi de Kelboğulları kabîlesine mensup şu cahil bedevi herife gidip boyun eğeceksin ve yerine Yezîd'in oğlu Halid'i tayin edeceksin öyle mi?" diye sertçe çıkıştı. Bu durum karşısında mütereddid kalan Dahhâk b. Kays, O'na: "Peki görüşün nedir, ne yapabiliriz" diye sordu. Sevr b. Maan şu cevabı verdi: "Görüşüm şudur: Davamız uğrunda mücadele edelim."

Bunun üzerine Dahhâk b. Kays yanındakilerle birlikte hemen yön değiştirdiler. Oradan hareket edip Merc-i Râhit'a vardılar.

Ümeyyeoğulları ise Havran bölgesinde Câbiye denilen yerde toplandılar. Aslında Ümeyyeoğulları arasında farklı görüşler mevcuttu. Mesela; Hassân b. Mâlik b. Bahdal el-Kelbî ve Mâlik b. Hübeyre es-Sekûnî Yezîd'in oğlu Halid'i destekliyorlardı. Husayn b. Numeyr ise hilafetin Mervân b. Hakem'de olmasını istiyordu. Nitekim onlara hitaben: "Allah'a yemin ederim ki Araplar (yani rakip taraf) karşımıza yaşlı (olgun) bir aday getirip dikerlerken, biz onlara bir çocuk gösteremeyiz," diye konuştu. Sonra Ümeyyeoğulları, Benî Kelb ve Yemenlilerin tamamı, hilafetin önce Mervân'da

⁶³ Yüksel, Ahmet Turan, *İhtirastan İktidara Kerbela*, Konya, 2001, s.19,

olması, O'ndan sonra Halid b. Yezîd'in, daha sonra da Amr b. Saîd b. el-Âs'ın bu makama getirilmesi konusunda söz birliği ettiler. Hemen Mervân'a bey'at edildi. O da halkın başına geçerek, sağında Amr b. Saîd b. el-Âs, solunda Ubeydullah b. Ziyâd ve beraberinde Kelb, Sekasek, Gassân ve Zekvân kabîlelerinin adamlarıyla, Ürdün halkı olduğu halde, Câbiye'den hareket ederek Merc-i Râhit'a geldiler.⁶⁴

Bunlardan anlaşılıyor ki, Sûriye Arapları arasında ihtilâf çıkmasına, Emevî hânedânı arasındaki rekabet sebep olmuştur. Emevî taraftarları arasındaki bu ihtilaf, Câbiye görüşmelerine kadar devam etti. Böylece az daha Ümeyyeoğulları'ndan gidecek olan saltanat, Emevîlerin Süfyânî kolundan Mervânî koluna intikal etmiş oldu.⁶⁵ Ve bundan sonrada yıkılıncaya kadar Mervânî hanedanlığında kaldı.

C.2. Merc-i Râhit Savaşı (65/684)

Ümeyyeoğulları tarafından Câbiye'de kendinse halife olarak bey'at edilen Mervân'ın ilk icraatı, Dahhâk ile giriştiği mücadele ve ikisi arasında gerçekleşen savaştır.⁶⁶

Mervân b. Hakem'e halife olarak Câbiyede bey'at edilince, Mervân'ın yanındakilerle birlikte Merc-i Râhit'a doğru yola çıktıkları, yukarıdaki bölümde anlatılmıştı. Bu arada Abdullah b. Zübeyr'e bey'at eden Dahhâk b. Kays ve beraberindekiler Merc-i Râhit mevkiinde sonucun ne olacağını bekliyorlardı. Bu arada Dahhak b. Kays buradan, taraftarları olan bölge sorumlularına haberler göndererek onlardan acil yardım istedi. Bu sorumlulardan Nu'mân b. Beşîr, ona imdat olarak Şurahbil b. Zi'l Kilaî komutasında yardımcı bir birlik gönderdi. Züfer, Kinnesrîn halkıyla, Natîl b. Kays da Filistin halkıyla birlikte O'na katıldılar. Bütün bu kuvvetler Merc-i Râhit Mevkii'nde Dahhâk b. Kays 'ın safında yerlerini aldılar.⁶⁷ İslâm Dünyası'nda Cemel ve Sıffin Vakası gibi yeni bir kardeş kavgası meydana geliyordu.

Mervân b. Hakem ve Dahhâk b. Kays'ın orduları Merc-i Râhit'ta H.65/684 yılında karşı karşıya geldiler. Yaklaşık yirmi gün aralarında şiddetli çarpışmalar oldu. Bu savaşta Dahhâk b. Kays ve onunla beraber ileri gelenlerinden birçok kimse ve Kays kabîlesinden de hiçbir yerde benzeri görülmemiş sayıda insan öldürülmüştür. Dahhâk b. Kays ölünce ordusu bozuldu ve herkes geldikleri yere çekildi. Dahhâk b.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 149

⁶⁵ Aycan, İrfan, Sarıçam, İbrahim, *Emevîler*, s. 38

⁶⁶ Yüksel, *İhtirastan İktidara Kerbela*, s. 122

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 149

Kays'ın yenilgi haberi Nu'mân b. Beşîr'e ulaştınca, O da Hıms'ı bırakıp kaçmış fakat yakalanıp öldürülmüştür.⁶⁸

Bu savaşta Mervân'ın galip gelmesinde, Ubeydullah büyük rol oynamıştır. Mervân'ın davasında haklı, Dahhâk'ın ise haksız olduğunu anlatıp savaşın hile olduğunu belirttikten sonra, ateşkes çağrısında bulunulup daha sonra karşı taraf savaştan el çektiğinde saldırılması teklifini yapmıştır. Mervân bu teklifi kabul ederek uygulamış ve başarıya ulaşmıştır.⁶⁹

Merc-i Râhit savaşı, her ne kadar Emevîlerin iktidarının güçlendirmiş olsa da, uzun yıllardır rafa kaldırılmış olan, Kelb ve Kays kabîleleri arasında sonu gelmeyen kabîle savaşlarının ilk halkasını oluşturmuş, aynı zamanda daha sonraki dönemlerde Emevî hâkimiyetinin temellerini sarsan bir savaş olmuştur.⁷⁰

Bu savaşla birlikte, Mervân b. Hakem'in iktidarının karşısındaki ilk engel ortadan kalkmıştı. Artık iktidar, Ümeyyeoğulları'ndan Mervânîler'deydi. Bu durumda İslâm Dünyası tek bir idarî çatı altında toplanmalıydı.

Şam bölgesi Mervân b. Hakem'in emri altına girip burada sükûnet sağlanınca, Mervân b. Hakem Sûriye'ye en yakın yer olan ve Abdullah b. Zübeyr'e bey'at etmiş olan Mısır ile işe başladı. Bu sırada Mısır'da daha önce Abdullah b. Zübeyr'in vali olarak tayin etmiş olduğu Abdurrahman b. Cahdem bulunuyordu. Mervân b. Hakem'in geldiği haberini alınca, karşı durmak için çıkmışsa da başarılı olamadı ve Mısır, Mervân'ın kontrolüne geçti. Durumu haber alan Abdullah b. Zübeyr, kardeşi Mus'ab komutasında bir ordu göndermişse de Mervân'ın, Amr b. Saîd komutasındaki ordusuna yenilmiştir.⁷¹

Mervân b. Hakem'in hilafet süresi çok uzun sürmedi. H.64/684 yılının sonlarında halife olan Mervân, H.65/685 yılının Ramazan ayında vefat etti. Câbiye toplantısında yerine Halid b. Yezîd'i bırakacağına dair söz vermiş olmasına rağmen oğulları Abdülmelik'i sonra da Abdülazîz'i veliaht tayin etti.⁷²

Uzun müddet saltanat makamında kalmak Mervân b. Hakem'e nasib olmadığı gibi, bu kısa hâkimiyet devresi de sürekli mücadelelerle geçti. Valileri Filistin'de Mus'ab b. Zübeyr'in hücumunu püskürtmek suretiyle arka hattını korudukları sırada, Mervân da ansızın Mısır'ı ele geçirmeye muvaffak oldu. Kendine halef olarak evvela

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 150

⁶⁹ Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, Beyrut, 1993, s.326; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 243;

Mahmud Şakir, *et-Târihu'l-İslâmî*, Beyrut, 1985, IV, 163

⁷⁰ Yiğit, İsmail, "Emeviler", DİA, İstanbul, 1995, XI, 91

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 154

⁷² M.Hudari Bek, *Muhâdarât*, I, 138; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târihi*, II, 336

I. Yezîdin oğlunu tanımaya mecbur olduysa da, uzun süren müzakereler sonucu, oğulları Abdülmelik ve Abdülazîz lehine bu mevkinden ferâgat ettirmeyi başardı. Küçük oğlu Abdülazîz'i Mısır'a vali tayin etti.⁷³

Çok kısa süre halifelik yapan II. Muâviye ve Mervân b. Hakem dönemlerinde herhangi bir fetih hareketi olmamış; bu dönemler, Yezîd b. Muâviye'den Abdülmelik b. Mervân'a geçiş için bir köprü olmuştur. Muâviye b. Ebî Süfyân'dan sonra İslâm dünyası yeniden bir iktidar mücadelesine girmiş ve fetih hareketleri durmuştur. Bazı komutanların veya valilerin kişisel gayretleriyle gerçekleştirilen fetih hareketleri, uzun soluklu olmamıştır. Halifelik iddia edenlerin etrafında toplanan İslâm orduları, fetih hareketlerine katılmak yerine birbirleriyle mücadele etmişler ve sonuçta İslâm dünyası zarar görmüştür. Bu arada ölen İslâm yiğitleri, fakihleri v.s ise işin cabası olmuştur.

C.3. İslâm Coğrafyası'nın Genel Siyâsî Durumu

Abdülmelik b. Mervân halifeliği ele aldığı anda, onu birçok dâhili ve hâricî sorunlar bekliyordu. Koca bir imparatorluktan parçalanma noktasına gelen Emevî devletinin ikinci kurucusu sayılan Abdülmelik, babası Mervân'dan sadece Sûriye ve Mısır'ın yönetimini devralmıştı. Hicaz'ın bir kısmında Abdullah b. Zübeyr, yine Irak'da Muhtar es-Sakafî ve adamları ile değişik küçük yerlerde Hâricîler hüküm sürmekteydi. Bu sebeple Abdülmelik b. Mervân devlet başkanlığının ilk yıllarını, Emevî devletinin eski sınırlarını yeniden egemenliği ve kontrolü altına almaya ve siyâsî hâkimiyeti yeniden tesis etmeye harcadı. Onun meşgul olmak durumunda olduğu meseleler arasında Muhtar es-Sakafî ayaklanması, Abdullah b. Zübeyr'in halifeliğine ve Hicaz ile Irak'daki egemenliğine son verilmesi ve çeşitli bölgelerdeki ayaklanmaların bastırılması vardır.⁷⁴ Ayrıca bu arada Bizans da boş durmuyor, Emevî devleti topraklarına saldırılarda bulunuyordu.

Mervân b. Hakem ölmeden önce Ubeydullah b. Ziyad'ı bir orduyla birlikte Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyeti altındaki el-Cezîre ve Kırkîsiya'da bulunan Züfer b. Haris'in üzerine göndermiş ve aldığı yerlerin valiliğini taahhüt etmiş, buradaki işleri bitirince Irak'a gitmesini emretmişti.⁷⁵

⁷³ Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Târîhi*, trc: Çağatay, Neşet, Ankara, 1954, s. 80

⁷⁴ Aycan, Sarıçam, *Emevîler*, s.43

⁷⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 330; Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, Beyrut, 1996, VI, 367; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 164

Bu sırada Mekke'nin muhasara edilmesi esnasında Abdullah b. Zübeyr'in yanında yer alan Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sakafî Kûfe'ye gelmişti. Kerbela olayından sonra Kûfe'de yeni bir hareket oluşmaya başlamıştı. Tevvâbûn adı verilen bu harekette,⁷⁶ Kûfe Şiîleri Süleyman b. Surad'ın etrafında toplanmışlardı. Süleyman b. Surad ve etrafındakiler, Hz. Hüseyin'i Kerbela'da yalnız bıraktıklarından dolayı, ölümünden kendilerini sorumlu tutmuşlar ve yaptıklarından pişman olmuşlardı. Bu şekilde büyük bir günah işlediklerini düşünerek Hz. Hüseyin'in ve ehl-i beytin kanını talep etmek üzere harekete geçmişlerdi.⁷⁷ Muhtar es-Sakafî bunlara katılmamış ve Kûfe'de kalarak, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin veziri olduğunu ve onun adına hareket ettiğini ilan edip etrafına adam toplamaya başlamıştı.⁷⁸

Aynu'l-Verde⁷⁹ denilen yerde Ubeydullah b. Ziyad ile Süleyman b. Surad'ın ordusu karşı karşıya gelmiş, savaş sonunda Süleyman b. Surad öldürülmüş ve ordusu da dağıtılmıştı.⁸⁰ Süleyman b. Surad'ın ölümüyle lidersiz kalan Şiîler Muhtar es-Sakafî'nin etrafında toplanmaya başladılar. Dönemin büyük komutanlarından İbrahim b. Mâlik el-Eşter de Muhtar es-Sakafî'nin saflarına katılınca, Muhtar es-Sakafî açıkça ortaya çıkabilecek askeri güce sahip olmuştu.⁸¹

Muhtar es-Sakafî H.66/685 yılında İbrahim el-Eşter'in de yardımıyla Kûfe'yi tamamen eline geçirdi ve Kûfe'de birçok kimseyi Hz. Hüseyin'in katline iştirak ettikleri veya Hz. Hüseyin'e yardım etmedikleri gerekçesiyle öldürttü.⁸² Kûfe'ye tam manasıyla hâkim olan Muhtar es-Sakafî, kısa zamanda Basra bölgesi hariç, bütün doğu eyaletlerine de nüfûzunu kabul ettirmiş ve Azerbaycan, İsfahan, Hemedan ve Musul'a kendi adamlarını vali olarak tayin etmiştir.⁸³

Ubeydullah b. Ziyad Şam'dan büyük bir orduyla yola çıkmış ve Musul'a vararak orayı ele geçirmişti. Buna karşılık Muhtar es-Sakafî, İbrahim el-Eşter komutasında bir ordu göndermiş, iki ordu H.67/686 yılında Hazir Suyu kıyısında karşılaşmıştır.⁸⁴ Şiddetli bir çarpışma sonunda, kalabalık olmasına rağmen Ubeydullah b. Ziyad'ın

⁷⁶ Yüksel, *İhtirastan İktidara Kerbela*, s.124

⁷⁷ Taberî, *Târih*, V, 552; Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Hüseyin b. Ali, *Murûcu'z-Zeheb*, Mısır, 1964, III, 100,

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 214; ayr. Bkz. M. Hudari Bek, *Muhâdarât*, I, 140

⁷⁹ Aynu'l-Verde: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 180

⁸⁰ Mahmud Şakir, *et-Târihu'l-İslâmî*, IV, 173, ,

⁸¹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târihi*, II, 340

⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 235 vd

⁸³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târihi*, II, 341

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 241,

ordusu savaşı kaybetmiş, Ubeydullah ve Husayn b. Numeyr savaş meydanında öldürülmüştür.⁸⁵

Ubeydullah b. Ziyad'a karşı kazandığı kesin zaferden sonra, Irak'ta daha da güçlenen Muhtar es-Sakafî Abdullah b. Zübeyr'e başvurarak, kendisine doğu eyaletlerinin valiliğini vermesini istedi. Basra ve çevresi hariç zaten istediği yerler fiilen kendisinin hâkimiyeti altındaydı. Abdullah b. Zübeyr bu teklifi reddetmekte tereddüt bile göstermedi. Böylece Emevîler ve Hâricîler'den sonra Muhtar es-Sakafî'yi de karşısına almış oluyordu. Bu tutumu onun geleceği açısından oldukça kötü neticeler doğuracaktır. Abdullah b. Zübeyr'den ret cevabı alan Muhtar es-Sakafî, Onu değil, Muhammed b. el-Hanefiyye'yi halife olarak tanıyacağını ilan etti. Böylece İslâm dünyası, iyice parçalanmış oluyordu. Sûriye, Filistin ve Mısır Abdülmelik b. Mervân'ın, Arabistan ve Yemen Abdullah b. Zübeyr'in, Irak, el-Cezîre ve doğu vilayetleri Muhtar es-Sakafî'nin hâkimiyeti altına girmişti. Ayrıca bunların dışında, üçüne karşı olan Hâricîler'de devleti içten içe kemiriyorlardı.⁸⁶

⁸⁵Halife b. Hayyât, *Târih*, I, 332; ayr. bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 264; M. Hudari Bek, *Muhâdarât*, I, 140, Mahmud Şakir, *et-Târihu'l-İslâmî*, IV, 175

⁸⁶*Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târihi*, II, 342

BİRİNCİ BÖLÜM

MERVÂNÎ-EMEVÎ HALİFELERİNİN FETİHLERİ

Emevî târihine genel olarak baktığımızda, Hulafâ-i Raşidin dönemindeki fetih hareketlerine devam edildiğini ve yeni şehirlerin fethedildiğini görürüz. Emevîler dönemindeki iç problemler, dış siyâseti ve fetih hareketlerini çok fazla olumsuz etkilememiştir. Fetih hareketleri açısından Emevî halifeleri (bir kaç dışında) olumlu icraatlarda bulunmuşlardır.⁸⁷

Özellikle Muâviye, Abdümelik ve I. Velîd dönemlerinde birçok şehir ve bölge fethedilmiş, devletin sınırları genişletilmiştir. Emevî halifeleri fetihlerle, İslâmiyetin yayılışının aynı şey olduğu düşüncesinden hareketle, Kuzey Afrika ve Endülüste, Bizans sınırlarında ve Kafkaslarda birçok askeri seferlere ya bizzat katılmışlar veya komutanlar tayin etmişlerdir. Halifelerin kendi oğullarını ve yakınlarını askerî seferlere komutan olarak göndermeleri bir gelenek halini almıştır.⁸⁸

Bu bölümde Abdümelik b Mervân'la başlayan ve yıkılıncaya kadar geçen süre içerisinde göreve gelmiş Mervânî-Emevî halifelerinin yapmış oldukları fetih hareketleri geniş bir biçimde ele alınacaktır. Döneminde fetih hareketi olmayan halifeler hakkında ise kısaca bilgi verilir geçilecektir.

1. ABDÜLMELİK B. MERVÂN DÖNEMİ (65–86/685–705)

Mervân b. Hakem'in H.65/685 Ramazanında ölümü üzerine birinci veliaht Abdümelik b. Mervân, Dimeşk'ta hilâfet makamına geçti.⁸⁹ Ancak halifeliğini yalnız Sûriye ve Mısır eyaletleri tanıdı. Hicaz, Horasan ve Irak, Abdullah b. Zübeyr'in idaresi altında bulunuyordu.⁹⁰ Mısır'a kadar bütün Kuzey Afrika İslâm devletinden kopmuş,⁹¹ bu parçalanmadan faydalanmak isteyen Bizans, Sûriye'ye karşı akınlara başlamıştı. Halifenin rakibi Abdullah b. Zübeyr de zor durumda idi. Mekke kuşatmasında Abdullah'ı destekleyen Hâricîler, muhasaranın kaldırılmasından

⁸⁷ Atçeken, İ. Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdümelik*, Ankara, 2001, s. 143

⁸⁸ Yiğit, "Emeviler", *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 94–95

⁸⁹ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 202

⁹⁰ *el-İmâme ve's-Siyâse*, (İbn Kuteybe, Ebu Muhammed, Abdullah b. Müslim'e nisbet edilir.) Kahire, 1967, II, 15–16

⁹¹ İbn Abdilhakem, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh, *Fütûh'u Mısır ve Ahbâruhâ*, Kahire, 1991, s. 198

sonra ona karşı cephe almışlar, Necd ve Basra bölgelerinde tehlikeli isyanlar başlatmışlardı. Nâfi b. Ezrak'ın lideri olduğu Ezrakî Hâricîleri (Ezârika) Basra'ya tehdit ediyordu. Abdullah b. Zübeyr'in Hâricîler ile meşgul bulunduğu sırada Abdülmelik'in bu durumdan faydalanarak harekete geçmesi beklenirken, muhtemelen Sûriye'ye tam mânâsıyla hâkim olamadığı için herhangi bir teşebbüse girişmedi. Bu sırada Kûfe'de her iki halife için de tehlikeli olabilecek Muhtar b. Ebû Ubeyd es-Sekafi'nin isyanı patlak verdi.⁹²

Abdullah b. Zübeyr, Muhtar'ın daha fazla güçlenmesini önlemek amacıyla kardeşi Mus'ab'ı Basra'ya vali olarak gönderdi. Bu sırada İbrahim b. Mâlik el-Eşter, Ubeydullah b. Ziyad'ı öldürdükten sonra el-Cezîre havalisinin büyük bir kısmına hâkim olmuş durumdaydı. Mus'ab, yanında Ahnef b. Kays ve Mühelleb b. Ebî Sufra ile birlikte Kûfe'ye doğru gitmek üzere Basra'dan ayrıldılar. Muhtar da ordusunun başında onlara karşı yürüdü. Nihayet iki ordu karşılaştılar. Cereyan eden çarpışmalar sırasında Muhtar'ın ordusu yenildi ve Kûfe'ye doğru çekilirken kendisi de 14 Ramazan H.68/688 yılında Kûfe'de öldürüldü.⁹³

Irak'ta Abdullah b. Zübeyr ile Muhtar arasındaki mücadeleler aslında Abdülmelik'in işine yarıyordu. Abdülmelik, Muhtar'ın öldürülmesinden sonra el-Cezîre'de bulunan İbrahim b. Mâlik el-Eşter'i kazanmak için bazı teşebbüslerde bulduysa da geç kaldı. Çünkü İbrahim daha önce davranan Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Mus'ab tarafına geçmişti. Abdülmelik Irak üzerine harekete geçeceği sırada İslâm âleminin bu karışık durumundan faydalanmak isteyen Bizanslılar hücumu geçti.⁹⁴ Abdülmelik, öncelikle bu tehlikeyi bertaraf etmek mecburiyetinde kaldı.⁹⁵ Aslında Mûs'âb'ın durumu da pek parlak değildi. Bir taraftan Hâricîler'in faaliyetleri, diğer taraftan Horasan'daki Arap kabîleleri arasındaki mücadeleler onu oldukça zor durumda bırakmıştı.

Abdülmelik'in Mus'ab'a karşı ilk askerî harekâtı H.69/689 yazında oldu. Ancak, onun ayrılmasını fırsat bilen Amr b. Saîd el-Eşdak, başşehirde tehlikeli bir isyan çıkarttı. Derhal Dımeşk'a dönen halife, âsiyi mağlûp ederek bizzat kendi eliyle idam etti.⁹⁶ H.71/691 yılı başlarında el-Cezîre bölgesini itaat altına almaya başlayan ve bu arada yıllardan beri Kırkîsiya'da direnen Züfer b. Hâris'i ortadan kaldıran

⁹² Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud, *el-Ahbâru't-Tıval*, Beyrut, tsz, s. 264 vd; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 356

⁹³ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıval*, s. 278; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 287

⁹⁴ Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Târihi (3)*, İstanbul, 2008, s.134

⁹⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Kahire, 1932 s. 218

⁹⁶ Yâ'kubî, Ahmed b. Ebî Yakub el-Abbâsî, *Târihu'l-Ya'kubî*, Beyrut, 1960, II, 270, İbn Abdirabbih, Ebû Ömer b. Ahmed, *el-Ikdü'l-Ferîd*, Kahire, 1965, IV, 407

Abdûlmelik, Mus'ab'a karşı artık kesin sonucu alma kararında idi. Abdûlmelik Kınnesrîn yakınındaki Meskîn adı verilen bölgede, Mus'ab ise Tekrit yakınındaki Bâcûmeyrâ'da karargâh kurdular. Mühelleb b. Ebî Sufra ve Abdullah b. Hâzım gibi değerli kumandanlar Hâricîler'le mücadele ettiklerinden Mus'ab'ın yanında bulunmuyorlardı. Diğer taraftan Mus'ab'ın kuvvetleri arasında yer alan Iraklı birlikler savaş taraftarı değillerdi. Savaş başlamadan önce Abdûlmelik üstün durumda idi. Nihayet iki ordu Deyrû'l-Câselik⁹⁷ mevkiinde karşılaştı. Savaşın ilk anlarında İbrahim b. Mâlik el-Eşter'in öldürülmesi Mus'ab için büyük kayıp oldu. Bazı Iraklı birlikler savaşa başlamadan kaçtılar. Mus'ab harp meydanında az bir kuvvetle kalmasına rağmen kahramanca savaştı; ancak savaş meydanında can verdi. (H.71/692)⁹⁸

Abdûlmelik zaferden sonra Kûfe'ye gidip halktan bey'at aldı. Ardından Basra halkı da onun halifeliğini tanıdı. Böylece H.71/692 yılı sonlarında Hicaz dışındaki bölgelerde Abdûlmelik'in halifeliği tanınmış oldu⁹⁹. Artık sıra Mekke'de bulunan Abdullah b. Zübeyr'e gelmişti. Abdûlmelik daha Kûfe'den ayrılmadan, Irak'a karşı giriştiği harekâta kendini göstermiş olan Haccâc b. Yusuf'u Sûriyeli bir birliğin başında Mekke üzerine gönderdi. Tâif'e karargâh kurarak Mekke üzerine küçük çapta akınlar yapmaya başlayan Haccâc, halifeden kesin emir alır almaz Mekke'yi kuşattı. Muhasara altı ay kadar sürdü. Abdullah b. Zübeyr daha fazla dayanamadı ve yaptığı huruç hareketi sonunda birkaç sadık adamıyla birlikte öldürüldü.¹⁰⁰ Böylece Abdûlmelik İslâm devletindeki iç karışıklıklara son vermiş ve birliği sağlamış oldu.

Abdullah b. Zübeyr'in ortadan kaldırılmasından sonra Abdûlmelik'in karşısında önemli bir muhalefet kalmamıştı. Ancak İran, Irak ve el-Cezîre bölgelerinde Hâricîler büyük huzursuzluk kaynağı idiler. Kûfe ve Basra kuvvetleri Necdiyye Hâricîleri'ni Yemâme'nin Muşahhar mevkiinde H.73/692-93 te mağlûp ettiler. Hicaz valisi Haccâc'ın sıkı tedbirleri, bölgede sükûnetin sağlanmasına yardımcı oldu. Bu arada Haccâc, Mekke kuşatması sırasında tahrip edilmiş olan Kâbe'yi tamir ettirdi (m.694). Abdullah b. Zübeyr'in ölümünden sonra Abdûlmelik tarafına geçen ve Hâricîler'e karşı başarılı mücadeleleriyle şöhret kazanan Mühelleb b. Ebî Sufre, Irak valisi ve halifenin kardeşi Bişr b. Mervân'dan istediği desteği

⁹⁷ Deyru'l-Cesâlik: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, 503

⁹⁸ Yâ'kubî, *Târih*, II, 270; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Târihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut, 1992, VI, 110 vd; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 314

⁹⁹ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 205; Taberî, *Târih*, VI, 163

¹⁰⁰ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 286; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 119; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 325

alamadığı için Hâricîler karşısında başarılı olamıyordu.¹⁰¹ Irak'ın bu karışık durumuna son vermek için Abdülmelik H.75/695 yılının sonlarında Haccâc b. Yusuf'u Irak valiliğine tayin etti. Haccâc aldığı sert tedbirlerle bir taraftan Kûfe ve Basra'da kısa sürede sükûneti sağlarken diğer taraftan da Mühelleb'e takviye kuvvetleri gönderdi.¹⁰² Ezrakîler'le savaş devam ederken diğer bir Hâricî grubu olan Sufri'ler el-Cezîre bölgesinde isyan çıkardılar. İki defa Kûfe'ye girmeye muvaffak olan Hâricî reisi Şebîb'e karşı Haccâc, sonunda Sûriye'den yardım istemek mecburiyetinde kaldı. Sûriye'nin en seçkin kumandanlarından Süfyân b. Ebred el-Kelbî'nin Irak'a gelerek onlara karşı harekete geçmesi, Şebîb'i zor durumda bıraktı. Bir çarpışmada mağlûp olan Şebîb, Ahvaz bölgesinde Düceyl ırmağından geçerken atından düşerek boğuldu (H.78/697). Böylece Ezrakîler'den sonra Sufri'ler de tesirsiz hale getirilmiş oldu.¹⁰³

1.1. Horasan Bölgesindeki Fetihler

Abdülmelik, içeride sükûneti sağladıktan sonra fetihlere başladı. Hâricî isyanlarının bastırılmasında büyük başarılar göstermiş olan Mühelleb b. Ebî Sufra, H.78/697 yılında Horasan valiliğine tayin edildi.¹⁰⁴ Onun Horasan valiliği sırasında Mâverâünnehir'e akınlar yapıldı ve bazı başarılar elde edildi; fakat istenilen netice alınamadı. H.80/699 yılında Kiş¹⁰⁵ üzerine yürüyen ve burasını karargâh yapan Mühelleb, oğullarını civar bölgelerin fethine memur etti.¹⁰⁶

Irak umumi valisi Haccâc, Mühelleb'i Horasan valisi tayin ettiği sırada Ubeydullah b. Ebû Bekre'yi de Afganistan'daki Türk hükümdarı Rutbil üzerine göndermişti. Ubeydullah, karşısına çıkan kuvvetleri mağlûp ederek Kâbil yakınlarına kadar gitti, fakat dağlık arazide daha fazla ilerlemenin tehlikeli olacağını düşünerek Rutbil'le cizye karşılığında anlaşma yaptı. Ancak kumandanlarından Şureyh b. Hâni'nin aniden hücumu geçmesi, Müslümanların ağır bir yenilgiye uğramasına sebep oldu. Bu arada Ubeydullah savaş meydanında hayatını kaybetti.¹⁰⁷ Bu mağlûbiyetin intikamını almak isteyen Haccâc, halifenin iznini aldıktan sonra Kûfe ve Basra ordugâhlarından 20.000 kişilik bir ordu kurdu. Ordunun teçhizi için hiçbir fedakârlıktan çekinmedi, hatta askerlerin maaşlarını bile peşin ödedi. Son derece iyi

¹⁰¹ Taberî, *Târih*, VI, 171; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 132

¹⁰² Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 208

¹⁰³ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 208; Taberî, *Târih*, VI, 171; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 58 vd

¹⁰⁴ Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 586

¹⁰⁵ Kiş: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, IV, 462

¹⁰⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 587

¹⁰⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 561; Taberî, *Târih*, VI, 362

donatılmış olan bu orduya İslâm târihinde “Tâvus Ordusu” denmektedir. Ordunun kumandanlığına Kûfe ileri gelenlerinden Abdurrahman b. Muhammed b. Eş’as tayin edildi. M.699 yılında hareket eden Abdurrahman, önceki kumandanlardan ayrı bir yol takip ederek baskınlar yerine yavaş ve düzenli bir şekilde ilerlemeyi tercih etti. Rutbil’in haraç vermek şartıyla barış yapılması teklifini kabul etmedi. Zaptedilen şehir ve kalelere, Irak ile irtibatı sağlamak gayesiyle askerî birlikler ve posta memurları yerleştirdi. Kışın yaklaşması üzerine harekâtı durdurup durumu Haccâc’a bildirdi.¹⁰⁸ Ancak Haccâc hiçbir mazeret kabul etmeyerek Muhammed b. Eş’as’ın ilerlemesini, aksi halde kumandayı kardeşi İshak’a bırakmasını emretti. Muhammed b. Eş’as bu emir karşısında kumandanlarını toplayarak onlarla görüştü. Iraklılar Haccâc’dan nefret ediyorlardı. Ayrıca uzak ülkelerde uzun ve zor bir savaş onların işine gelmiyordu. Sonunda Haccâc’a karşı isyan bayrağının açılmasına karar verildi.¹⁰⁹

Haccâc b. Yusuf, bir taraftan Abdurrahman b. Eş’as tehlikesini bertaraf etmek için uğraşırken diğer taraftan da Türklere haddini bildirmek üzere Horasan’a Mühelleb b. Ebî Sufra’yı vali olarak göndermişti. Araplar bütün gayretlerine rağmen buralarda kayda değer bir başarı elde edememişlerdi. Ahnef b. Kays da dâhil, Kuteybe b. Müslim’e kadar, Horasana gelen Arap valileri, istisnasız Türk yurtlarına seferler yapmışlar ve oraları ele geçirmeyi denemişlerse de, bunlardan hiç birisi kayda değer bir başarı gösterememişlerdir.¹¹⁰

1.2. Deyru’l-Cemâcim Savaşı

Abdurrahman, Irak’a dönmeden önce Rutbil ile bir anlaşma yaptı. Sîstan’ın (Sicistan) önemli şehirleri olan Büst¹¹¹ ve Zerenc’e kendi adına valiler tayin etti. Haccâc’ı Abdülmelik’ten ayırmanın mümkün olamayacağını bilen âsiler, Abdurrahman’a halife olarak bey’at ettiler. Emevî hilâfetine cephe alan Şîî, Hâricî ve diğer gayri memnunlar kitlesi, Muhammed b. Eş’as’ın bayrağı altında toplanıyordu. Bu isyanı bastırmada Iraklılar’a güvenmeyen Haccâc’ın yanında ise halifenin gönderdiği az sayıda Sûriyeli asker vardı. Kuvvetlerinin azlığına rağmen Huzistan bölgesinde onları durdurmaya çalıştıysa da başaramadı. Basra âsilerin eline geçti. Geri çekilmektense mağlûp olmayı tercih eden Haccâc, Basra yakınında Zaviye

¹⁰⁸ Taberî, *Târih*, VI, 326; Mes’ûdî, *Murûcu’z-Zeheb*, III, 138; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 211

¹⁰⁹ *el-İmâme ve’s-Siyâse*, II, 26 vd;

¹¹⁰ Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslâm Târîhi ve Türkistan*, İstanbul, 1991, I, 220

¹¹¹ Büst: Yakut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, I, 414

mevkiinde karargâh kurdu. Haccâc'ın Süfyân b. Ebred el-Kelbî kumandasındaki kuvvetleri bir ay müddetle Abdurrahman'a mukavemet etti. Abdurrahman bundan sonra Kûfe'ye giderek şehri ele geçirdi ve Haccâc'ın Sûriye ile irtibatını kesti. Haccâc bu tehlikeli durumda paniğe kapılmadı. Fırat'ın sağ sahilini takip ederek Sûriye ile kolaylıkla irtibat sağlayabileceği Kûfe yakınındaki Deyr'i-Kurrâ'da karargâh kurdu. Iraklılar da şehri terk ederek Sûriyeliler'in karşısında Deyrü'l-Cemâcim'de müstahkem bir ordugâha yerleştiler. İki ordu arasında başlayan küçük çaptaki çarpışmalar aylarca devam etti. Sûriye'de çok zor durumda bulunan Abdülmelik'i, peşine her gün yüzlerce kişinin katıldığı Abdurrahman'ın başarıları büsbütün korkutuyordu. Bir taraftan Haccâc'a yardımcı kuvvetler gönderirken diğer taraftan Iraklılar'a akla gelmedik tavizler veriyordu. Ancak Haccâc'ın azledilmesine kadar varan bu tavizler bir sonuç vermedi ve meselenin halli tekrar kılıçlara kaldı. M.700 yılı Temmuz ayının sonlarında yapılan ve târihe “Deyrü'l-Cemâcim Savaşı” diye geçen savaşta sonucu Süfyân b. Ebred'in kuvvetli bir süvari hücumu belirledi. Abdurrahman'ın birlikleri sayıca çok üstün olmalarına rağmen Sûriyeliler'in şiddetli mukavemetlerine dayanamayarak savaş meydanını terk ettiler. Haccâc, galip sıfatıyla Kûfe'ye girdi ve orada silâhını bırakanların bey'atını kabul etti.¹¹²

Bundan sonra Iraklılar yavaş yavaş toparlanmaya başladılar. Abdurrahman, Basra'yı ele geçiren Ubeydullah b. Abdurrahman el-Abşemî'nin yanına gitti. Fakat burada fazla kalmayıp Düceyl ırmağı kenarındaki Meskin'e geçti ve her taraftan kendisine katılan birliklerle tekrar Haccâc'ın karşısına çıktı. Günlerce çok kanlı bir şekilde devam eden savaş bir Sûriyeli birliğin, bölgeyi iyi bilen bir kişinin rehberliğinde bataklıklar arasından geçerek Iraklılar'a arkadan saldırması üzerine Abdurrahman'ın mağlûp olmasıyla sonuçlandı. Kaçanların büyük bir kısmı bataklıklarda boğularak can verdiler. Abdurrahman ise Kirman üzerinden Sîstan'a kaçtı. Fakat Büst'teki valisi onu Haccâc'a teslim etmek üzere tutukladı. İşte tam bu sırada, daha önce kendisiyle anlaşma yapmış olduğu Rutbil onu kurtardı ve Kâbil'e götürdü. Haccâc, Rutbil'i çeşitli vaad ve tehditlerle Abdurrahman'ı kendisine teslim etmeye ikna etti. Haccâc'ın elinde işkence ile ölmektense intihar etmeyi tercih eden Abdurrahman yolda kendisini bir uçuruma atarak can verdi.¹¹³ Böylece birkaç yıldan beri devam eden ve Emevî hilâfetini ciddi bir şekilde tehdit eden son büyük isyan da bastırılmış oldu.

¹¹² Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıval*, s. 291; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 140; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 232 vd; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 36, vd

¹¹³ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıval*, s. 289; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 562; Yâ'kubî, *Târih*, II, 277

1.3. Kuzey Afrika'daki Fetihler

Ukbe b. Nâfi'in şehid edilmesi (62 / 682) ve merkezde hilâfet mücadelelerinin başlamasından sonra Kuzey Afrika'ya yeteri kadar önem verilememiştir. Bunun sonucu olarak bu ülkedeki İslâm hâkimiyeti tehlikeye düşmüş, hatta müslüman kuvvetleri Mısır'a kadar geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardı. Tunus'un sahil kısımları Bizans'ın kontrolüne geçmiş, iç kısımlar ise yarı bağımsız olarak Kusayle adlı bir Berberî reisinin idaresi altına girmişti. Bu arada Müslümanlara karşı Bizans-Berberî ittifakı kurulmuş, Kayrevan, Kusayle tarafından zapt edilmişti. Halife Abdümelik, henüz Abdullah b. Zübeyr tehlikesi ortadan kaldırılmadan Mısır valisi olan kardeşi Abdülazîz'e yardımcı kuvvetler göndererek bu tehlikeli gidişe son vermesini istiyordu. Züheyr b. Kays kumandasında merkezden gönderilen ordu, Berka üzerinden Tunus'a doğru ilerlemeye başlayınca Berberî'ler geri çekildiler ve Kayrevan, Züheyr tarafından geri alındı. Bunun üzerine Berberîler Kayrevan'ın batısında Züheyr'in karşısına çıktılar. Yapılan savaşta Berberîler mağlûp oldu. Kusayle de öldürüldü¹¹⁴. Züheyr b. Kays'ın bu ilerleyişi karşısında Bizans İmparatoru II. Justinianos, Kuzey Afrika'da tekrar duruma hâkim olmak için İstanbul'dan bir donanma gönderdi. Sicilya'dan da takviye kuvvetleri alan Bizans donanması Kartaca'ya¹¹⁵ asker çıkardı. Batıya doğru ilerlemekte olan Züheyr geri dönerek Bizans kuvvetleriyle karşılaştı. Yapılan savaşta Müslümanlar yenildi. Züheyr b. Kays'ın da şehit düştüğü¹¹⁶ bu savaşın H.76/695–96 yılında meydana geldiği kabul edilmektedir. Müslümanların bu mağlûbiyetinden faydalanmak isteyen Berberîler, isyan ettiler; ancak aralarında birlik olmadığı için Kayrevan'daki Müslüman kuvvetlerine bir şey yapamadılar. Mısır Valisi Abdülazîz b. Mervân, halifeden yeni kuvvetler isteyince Hassan b. Nu'mân el-Gassânî kumandasında kuvvetli bir ordu Kuzey Afrika'ya sevk edildi. Kartaca zapt edildi. Şehir halkının büyük bir kısmı Sicilya'ya kaçtı. Bizans İmparatoru Leontios, yeni bir donanma hazırlayarak H.77/697 yılında Kartaca üzerine gönderdi. Bu sırada Hassân, Avrâs bölgesinde Kâhine adlı âsi bir kadınla uğraşıyordu. Berberîler'i etrafında toplayan Kâhine, Hassân'ı mağlûp ederek Berka'ya kadar geri çekilmeye mecbur etmişti. Bu sebeple Hassân Bizanslılar'ın Kartaca'ya asker çıkarmalarına engel olamadı. Fakat bir süre sonra takviye kuvvetleri alıp Kartaca'yı ve Bizans'ın eline geçen diğer şehirleri kurtardı. Ardından, sıra büyük bir

¹¹⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 200; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 321

¹¹⁵ Kartaca: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 323

¹¹⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 201; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 31

alandaki hâkimiyet kurmuş olan Kâhine'ye geldi. Hassân H.82/702'de Avrâs bölgesinde yapılan savaşta Berberîleri yenilgiye uğrattı. Kâhine'nin savaş meydanında öldürülmesi üzerine dağılan Berberîler Hassân'ın müsamahalı tutumu sayesinde kitleler halinde Müslümanlığı kabul etmeye başladılar. Böylece Kuzey Afrika'da İslâm hâkimiyeti sağlam bir şekilde kurulmuş oldu.¹¹⁷

1.4. Anadolu Fetihleri'nin Başlaması

Yezid'in ardından çok kısa süre halifelik yapan II. Muaviye ve Mervân b. Hakem dönemlerinde Suiye'deki iç savaşın doğurduğu karışıklıklardan yararlanan IV. Konstantinos müslümanlarla yaptığı anlaşmayı bozmuş ve Bizans kuvvetleri Malatya'yı tahrib etmişti. Müslümanlar Maraş'ı dahi terk etmeye zorlanmışlardı.¹¹⁸

Abdûlmelik b. Mervân, Abdullah b. Zübeyr meselesini hallettikten sonra, Bizans'a karşı aşağı yukarı on beş yıla yakın durmuş olan ve ilk sıralarda haraç ödemek suretiyle bizzat kendinin sulhü temin etmeye mecbur olduğu harbe yeniden başladı. Düşmanlığın başlaması, Abdûlmelik tarafından meydana getirilmiş olan para ıslahatı ile aynı zamanda vukua gelmiştir.¹¹⁹ Abdûlmelik halife olduğu zaman, iç karışıklıklar sebebiyle Bizans İmparatorluğu ile sulh yapmak mecburiyetinde kalmış, Çukurova bölgesinde Masisa'ya¹²⁰ (Misis) kadar ilerlemiş olan Bizans'ı, her yıl büyük miktarda vergi vermekle durdurabilmişti. Bu ilk anlaşmadan birkaç yıl sonra Bizans İmparatoru ile Merdâîler yüzünden yeni bir anlaşma yapmak zorunda kalmıştı. Muâviye zamanında İslâm devletinin hâkimiyetini tanımakla beraber eşkıyalık yapmaktan da geri durmayan Merdâîler, Abdûlmelik'in bulunduğu güç durumdan faydalanarak Sûriye'ye akın düzenliyorlardı.¹²¹ Bizans ile yapılan ikinci anlaşma bu akınları durdurmak içindi. İçerde sükûnet sağlandıktan sonra Abdûlmelik'in kardeşi Muhammed b. Mervân kumandasındaki ordu, Anadolu'ya karşı yeniden seferlere başladı.¹²² H.73/692–93 yılında Bizans ordusu Sivas yakınlarında ağır bir yenilgiye uğratıldı. Aynı zamanda Osman b. Velîd kumandasındaki ikinci bir ordu da Bizans kuvvetlerini buldukları bölgeden çıkartmış ve bu bölge yeniden Müslümanların idaresine geçmişti. Bu sırada Simbat adlı bir gayri müslim reisi İslâm devletine karşı isyan etti. Bizans İmparatoru II. Justinianos, daha sonra kendisini tahttan indirecek

¹¹⁷Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 205; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 321; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 31 vd

¹¹⁸Uçar, Şahin, *Anadolu'da İslam-Bizans Mücadelesi*, İstanbul, 1990, s.92

¹¹⁹Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Târîhi*, s. 83

¹²⁰Masisa: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, V, 144

¹²¹Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 217 vd

¹²²Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 266; Taberî, *Târih*, VI, 202; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 33

olan Leontios kumandasında Simbat'a yardımcı bir kuvvet gönderdi. Müslümanlar başlangıçta başarılı olamadılar ve Abdülmelik vergi vermek şartıyla Bizans ile yeniden antlaşma imzaladı, fakat bu antlaşma da uzun sürmedi. Bir müddet sonra Müslümanlar büyük bir zafer kazanarak Maraş bölgesini hâkimiyetleri altına aldılar (m.695). Bu târihten itibaren “yaz ve kış seferleri” başladı. H.79/698–99 da Sûriye'deki veba salgınının verdiği şaşkınlıktan faydalanan Bizans ordusu deniz yoluyla Antakya'ya bir akın yaptı.¹²³ Ertesi yıl Velîd b. Abdülmelik Anadolu'ya başarılı bir sefer düzenledi. H.81/700–701 yılında Abdülmelik'in oğlu Abdullah Erzurum'u fethetti. Ertesi yıl ise Bizanslılar, el-Cezîre Valisi Muhammed b. Mervân'ın, İbnü'l-Eş'as'ın isyanı sebebiyle Irak'ta bulunmasını fırsat bilerek Samsat'a kadar ilerlediler. İsyanın sona ermesinin ardından Abdullah b. Abdülmelik Darende'yi kuşattı ve uzun bir muhasaradan sonra H.83/702 yılında burasını fethetti. Ertesi yıl Masisa Müslümanlar tarafından geri alındı.¹²⁴

Abdülmelik b. Mervân Emevî halifelerinin en büyüklerinden biridir. Halife olduğu sırada iç mücadeleler sebebiyle İslâm devleti parçalanmış olduğundan, hükmü ancak Sûriye ve Mısır'da geçiyordu. Halifeliği döneminde iç karışıklıkları ortadan kaldırarak İslâm dünyasında birliği sağlamış, Kuzey Afrika'yı yeniden hâkimiyet altına almış ve Bizans'a üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Posta hizmetleri ile istihbarat vazifesini yürüten berîd teşkilâtını yeniden düzenlemiştir. Oldukça geniş bir sahaya yayılmış olan ülkenin hemen her tarafında çıkan isyanları bu teşkilât sayesinde haber alan ve derhal müdahale edebilen Abdülmelik öldüğü zaman oğlu Velîd'e Atlas Okyanusu'ndan Ceyhun nehrine kadar uzanan siyasî, askerî ve idarî bakımdan sağlam bir devlet bırakmıştı.

Abdülmelik yirmi yıllık halifelikten sonra altmış yaşında Dimeşk'ta vefat etti. Ve bu şehirde defnedildi. Kendisinden sonra dört oğlu halife olduğundan, ona “Ebü'l-Mülûk” (hükümdarlar babası) denilmiştir.¹²⁵

2. VELİD B. ABDÜLMELİK DÖNEMİ (86–96/705–715)

Babasının sağlığında kendisine bey'at edilmişti. Daha sonra H.86/705 yılının Şevval ayı ortalarında halk, ölen babasını defnedip döndükten sonra kendisine yeniden bey'at etti. Velîd b. Abdülmelik döneminde vilayetlerin hepsinde durum

¹²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 27

¹²⁴ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 225; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 226; Taberî, *Târih*, VI, 385

¹²⁵ Yıldız, H. Dursun, “Abdülmelik b. Mervân”, *DİA*, İstanbul, 1988, I, 266–270

sakindi. Hâricîler de zayıf düşmüşlerdi. Gerek Hâricî, gerekse başkaları tarafından kayda değer hemen hemen hiç bir hareket olmadı. Vilayetlerin her birinde durum ayrıca şöyleydi:¹²⁶

Şam (Sûriye): Burada ortam Ümeyyeoğulları lehine sakindi.

Hicaz: Medine ve Mekke şehirleri Abdülmelik b. Mervân döneminin başından sonuna kadar ayrı ayrı birer emirlik (bire vilayet) idiler.

a) Medine: Şehir Emevîlerin eline geçtikten sonra H.94 târihine kadar valiliğini Ömer b. Abdülaziz yürüttü. Ömer b. Abdülaziz, Medine Valiliğinden istifa ettikten sonra halife Velîd b. Abdülmelik döneminin sonuna kadar bu görevi Osman b. Hayyan yürüttü.

b) Mekke: H.84/703 yılından beri buranın valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî idi ve Velîd b. Abdülmelik döneminin sonuna kadar da bu görevde kaldı. Mekke'nin statüsü arada bir değişiyor, kâh Medine'ye bağlanıyor, kâh müstakil bir vilayet haline getiriliyordu.

Irak: Irak eyalet valisi Haccac'dır. Haccac daha çok Kûfe'de otururdu. Basra'da ise kendine naib olarak Cerrah b. Abdullah el-Hikemî'yi bulundururdu. Bu durum O'nun Vâsıt kentini H.84/703 yılında inşa etmesine kadar devam etti. Bu tarihten sonra Vâsıt O'nun üssü ve emirlik merkezi haline geldi. İslâm Devletinin doğu bölgeleri Irak'a bağlıydı. Dolayısıyla Horasan, Sicistan ve Sind bölgelerinin yöneticilerini Haccac tayin ederdi. Bu dönemde Doğu'da, özellikle Mâverâünnehir ve Sind topraklarında geniş fetihler gerçekleştirildi.

el-Cezîre: Buraya Halife Velîd tarafından amcası, Muhammed b. Mervân vali tayin edilmişti ve H.91/710 yılına kadar da bu görevde kaldı. Ta ki Halife'nin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik bu görevi üstleninceye kadar. el-Cezîre valisi aynı zamanda, Ermîniyye'ye, Bizans topraklarının doğu bölgelerine ve Azerbaycan'a düzenlenen savaşları yönetirdi.

Mısır: Abdülazîz b. Mervân'ın ölümünden sonra Mısır Valiliğini Abdullah b. Abdülmelik üstlendi ve H.90/709 yılına kadar da bu görevde kaldı. Ondan sonra ise bu göreve Kurra b. Şureyk el-Absî gelerek vefat ettiği H.96/715 yılına kadar ve Velîd'in iktidarı boyunca bu görevi yürüttü.

Kuzey Afrika: Önceleri bu bölgeyi Mûsâ b. Nusayr yönetiyordu. Mağrib (Tunus, Cezayir, Fas) taraflarında düzeni sağladıktan sonra O'nun döneminde Endülüs

¹²⁶ Mahmud Şakir; *et-Târihu'l-İslâmî*, IV, 213

memleketlerinde geniş fetihler gerçekleştirildi. Aynı zamanda Berberîler dalga dalga Allah'ın yüce dini olan İslâm'a girdiler.¹²⁷

Velîd b. Abdülmelik imparatorluk dâhilinde babasının çalışmalarının meyvelerini topladı. Kendisi her yerde mutlak bir hükümdar olarak ortaya çıkabiliyordu. Hristiyanları gittikçe idareden uzaklaştırdı. Hatta daha Muâviye zamanından beri mâlî işlerde üstünlük elde etmiş olan Sercun b. Mansur ailesinin hizmetlerine bile sırtını çevirdi. Sûriyeliler kendisine hâkimiyetin tam bir ideali nazarıyla bakıyorlardı.¹²⁸

Velîd b. Abdülmelik devri bir fetihler devri olarak târihe geçmiştir. Araplar Velîd zamanında birçok cephelerde çeşitli milletlere karşı gerçekten de başarılı harplere girişmişler ve yeni yeni birçok ülkeleri fethederek İslâm imparatorluğunun hudutlarını çok geniş bir sahaya yaymışlardır. Fakat Emevî idaresinde şekillenen yeni devletin doğu sınırlarının, özellikle Türklere komşu olan bölgelerin emniyeti, Araplar için her zaman önemli bir sorun olmuştur.¹²⁹

Velîd, memleketin dört bir tarafında hâkim olan sulh ve sükûnet sayesinde kendisinden önceki halifeler devrinde kesilmiş olan fetihler dönemini yeniden başlatmağa muvaffak oldu. Bu fetihler sonunda, ülkesinin alanı doğu ve batıda çok genişlemiştir. Velîd zamanında gerçekleştirilen bu fetihlerde komutanlarından üçünün büyük payı vardı. Bunlar: Kuteybe b. Müslim el-Bahilî, Muhammed b. Kâsım b. Muhammed es-Sakafî ve Mûsâ b. Nusayr'dır.¹³⁰

2.1. Maverâünnehir'in Fethi

Kuteybe b. Müslim, H.86/705 yılında Haccac tarafından Horasan valiliğine getirilmişti.¹³¹ Kuteybe, doğruca Belh'e gitti. Bölge hâkimleri ve nüfuz sahipleri kendisini karşılayıp, onunla birlikte hareket ettiler. Ceyhun nehrini geçen Kuteybe, H.87/706 da Beykend¹³² üzerine yürüdü. Suğdlular'a¹³³ taarruz ederek onlarla şiddetli çarpışmalar yaptı. Neticede düşmanı hezimete uğrattı. Bozguna uğrayıp, parçalanan Suğdlular Kuteybe'den sulh istemeğe mecbur kaldılar. Onlarla sulh yapan Kuteybe, adamlarından birini buraya vali tayin etti. Ne var ki, Beykend halkı fırsat kollayıp,

¹²⁷ Mahmud Şakir, *et-Târihu'l-İslâmî*, IV, 216 vd.

¹²⁸ Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Târihi*, s. 86

¹²⁹ Kitapçı, *Yeni İslâm Târihi ve Türkistan*, I, 222

¹³⁰ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târihi*, II,

¹³¹ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 225; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 590; Taberî, *Târih*, VI, 424

¹³² Beykend: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 533

¹³³ Suğd: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 409

Kuteybe'nin yokluğundan istifade ile sulhu bozup onun valisine isyan ettiler ve neticede onu öldürdüler. Bunun üzerine tekrar dönen Kuteybe, şehri savaşıarak "anveten"¹³⁴ fethetti, buradan önemli miktarda ganimet elde ederek Merv'e¹³⁵ döndü.¹³⁶ H.88/707 yılı ilkbaharında, kardeşi Beşşar b. Müslim'i Merv'de yerine bırakarak, fetihlerine devam etti. Daha sonra da Buhara¹³⁷ üzerine yürüdü. Büyük bir müdafa ile karşılaştı, sonunda halkını sulh istemeye mecbur ettikten sonra şehri fethetti.¹³⁸

Buhara'nın fethini müteakip Kuteybe'nin yaptığı ıslahat sadece medeni durumlarla ilgili değildi, bilakis O, orduyla ilgili bazı düzenlemeler ve tedbirlere de başvurmuştu. Kendilerini muharip tabaka kabul etmeleri sebebiyle, Arapları tamamen kendi haklarını tercihe zorlayan kavmiyetçilik ruhu, İslâm ordusundaki İranlı askerlerin sayısını çok azaltmıştı. Bu sırada Horasan orduları şöyle teşekkül ediyordu: 54 bin kişilik asker içinde Mevâlîden (Arap olmayan müslümanlar) olan asker sayısı sadece 7.000 civarındaydı. Bu durum karşısında Kuteybe b. Müslim, fethedilen diğer şehirler ahalisi gibi, ilk defa fethettikten sonra Buhara halkını da mahalli birliklerden oluşan ilâve kuvvetlerle kendisine yardımcı olmaya mecbur tuttu. Arap ordularıyla birlikte hizmet gören mahalli halkın çıkarmağa mecbur olduğu bu kuvvetlerin mevcudu 10.000 – 20.000 arasında değişiyordu. Fethedilen diğer bölgelerde de, ihtiyaç anında komutanların emrine verilmek üzere bu yardımcı birliklerin teşkil edilmesi usulünün yayılmış olması mümkündür. Bu durum, Semerkand'ın¹³⁹ Kuteybe b. Müslim tarafından kolay fethinin sebebinin de açıklığına kavuşturur.¹⁴⁰

Kuteybe kendisi Buhara'nın tanzimiyle uğraşırken kardeşi Abdurrahman'ı, küçük bir kuvvetin başında bir yıl önce yaptığı anlaşma ile Suğd meliki Tarhun'un vermeyi garanti ettiği vergiyi almaya gönderdi. Abdurrahman bu yolda umulan başarıya ulaştı. Alınmış rehinelere de Tarhun'a iade etti. Sonra kardeşi Kuteybe'nin yanına Buhara'ya döndü. Buradan da ikisi kışı geçirmek için Merv'e gittiler.¹⁴¹

Kuteybe H.93/712 senesinde Harezmi şehirlerini sulh yoluyla fethetti sonra da şiddetli çarpışmalar sonucu Semerkant'ı zaptetti. Burayı Abdullah b. Müslim'in

¹³⁴Anveten: Zorlama. Cebren. Kahren, (Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, 2007, s.34)

¹³⁵ Merv: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, 112

¹³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 107; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 71–72

¹³⁷ Buhara: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 353

¹³⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 591; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 298

¹³⁹ Semerkand: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 246

¹⁴⁰ H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 306–307

¹⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 226–227

idaresine vererek Merv'e döndü. Kuteybe, Semerkant'ın fethiyle Maverâünnehir bölgesinde durumunu iyice sağlamlaştırdı.¹⁴²

Lâkin Suğd bölgesinin tamamı, Araplara kesin olarak boyun eğmemiş; sadece zahiren onların hâkimiyetini kabul etmiştir. Bu bölgeler, devam eden akınlara, çarpışmalara ve sıkıntılara sık sık sahne olmuştur.¹⁴³

Semerkant'ın fethinden sonra, Kuteybe'nin maksadını, Arap devletinin hudutlarını Asya'nın ortalarına uzatmağa karar verdiğini, Buhara civarına yönelerek Ceyhun nehrini geçtiğinde görüyoruz. Bu nehri geçtiği yerde Harezmi, Buhara, Kiş ve Nesef¹⁴⁴ şehirleri halkından 20.000 kişilik bir askerle buluştu¹⁴⁵ Sonra müteakip yılda fetihlerine başlangıç olarak seçtiği Fergâna¹⁴⁶ ya yürüdü. Hocend'e¹⁴⁷ kadar ilerledi. Hocend'de direnişle karşılaşmakla birlikte, neticede büyük bir zafer kazandı. Şaş¹⁴⁸ topraklarını kontrol altına aldı ve Şaş'ın kuzey doğusuna yönelerek İsficâb'ı ele geçirdi.¹⁴⁹ Burasını da fethederek müteakiben Merv'e döndü.

Zekeriya Kitapçı'ya göre, “Kuteybe'nin bu topraklara ayak basması hem Türk hem de İslâm Târîhi için bir dönüm noktası olmuştur. Aşağı Türkistan'ın büyük şehirleri bu Arap komutanı tarafından bir bir ele geçirilmiş ve siyasî Arap hâkimiyeti bir daha çıkmamak üzere bu topraklara yerleşmiştir. Nâmüsait şartlar altında başlayan ve çok kötü bir ortamda devam eden bu acı temaslar ve fetih hareketleri, çok geçmeden tatlı meyveler vermeye başlamış ve insanlık çok büyük bir oluşuma şahit olmuştur. O da Türk ırkının Müslüman olmasıdır”¹⁵⁰.

Maverâünnehir bölgesinin fethi neticesinde bölge halkı, İslâm'ı kabul etmiştir. Buna rağmen Asya ortalarında İslâmî fetihlerin başladığı dönemin ilk safhasında, bu bölge halkının İslâma dönmesi yavaş seyretmiştir. Anlaşıldığına göre bu bölgenin halkı bir müddet İslâmı kabul ettiklerini izhar etmeğe devam etmiştir. Sonra da fetih ordularının çekilmesini fırsat bilip, maskelerini çıkararak halifeye itaattan vazgeçmiş ve ondan yüz çevirmişlerdir. Müslüman fatih Araplar, dinlerini yerli halka kabul ettirmek hususunda istenen başarıyı gösterememişlerdi. Öyle ki, Kuteybe, Buhara'nın fethini ancak dördüncü defada tamamladı ve halkını İslâm'ı kabule teşvik etti. Bu

¹⁴² Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 592;

¹⁴³ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, I, 308

¹⁴⁴ Nesef: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, V, 285

¹⁴⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 437; Taberî, *Târîh*, VIII, 91

¹⁴⁶ Fergana: Türkistan'a sınır bir bölgedir, Hocend bu bölge şehirlerindedir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, IV, 253

¹⁴⁷ Hocend: Seyhun üzerinde meşhur bir şehirdir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, II, 347

¹⁴⁸ Şaş: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, III, 308

¹⁴⁹ Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 593; Taberî, *Târîh*, VI, 483–484

¹⁵⁰ Kitapçı, *Yeni İslâm Târîhi ve Türkistan*, I, 221

bölgenin halkından Müslüman olanlar, vatandaşlarının şiddetli mukavemetiyle karşılaştılar. Hatta her Müslüman, hayatını muhafaza edebilmek için gittiği her yerde silah taşımak zorunda kalmıştı. Müslümanlar, mescitlerde veya diğer umumî yerlerde silahlarını kuşanmaksızın bulunmaya cesaret edemiyorlardı. Ayrıca bu dönemde yeni Müslüman olmuş kişilere arkadaşlık etmeleri için adam görevlendirmek gerekiyordu. İşte bu şekilde müslümanlar, yerli halkı dinlerine çekebilmek için büyük gayret ve çaba göstermişlerdir. Hatta cuma namazlarında camilerde bulunmaları için onları mal ile çekmeye çalışmış, hepsinin Kur'ân'ı kolay ve çabuk anlayabilmeleri için Arapça yerine Farsça olarak okumalarına bile müsamaha etmişlerdi.¹⁵¹

Velid b. Abdülmelik devrinde, Kuteybe b. Müslim'in, Maverâünnehir bölgesindeki fetihleriyle iktifa etmediğini, bilakis H.96/715 da büyük bir ordunun başında Çin hududuna ayak bastığını görüyoruz. Kuteybe bu maksatla yol alırken, Velid b. Abdülmelik'in vefat haberi kendisine ulaştırıldı. Bu haber, Kuteybe'yi cihada devam etmekten alıkoymadı. Aksine O, yoluna devam ederek Çin'e yaklaştı ve Hübeyre b. Müşemrec el-Kilâbî başkanlığındaki bir heyeti hükümdara gönderdi. Kuteybe ile Çin hükümdarı arasında birkaç defa elçiler gidip geldikten sonra, Çin hükümdarı elçilere şöyle dedi: "Komutanınıza gidip geri dönmesini söyleyiniz. Ben onun hırsını ve ordusunun azlığını öğrenmiş bulunuyorum. Eğer çekip gitmezse, sizi ve komutanınızı helak edecek ordular gönderirim." Hübeyre ona şöyle cevap verdi: "Süvarilerinin öncülerini senin ülkende, arkası da zeytinlerin yetiştiği ülkede olan bir orduya sahip komutanın askeri nasıl az olur? Dünya zevklerine kadir olduğu halde, onları terk ederek seninle çarpışan kimse nasıl haris olur? Senin bizi ölümle tehdidine gelince, bizim için takdir edilmiş müddet vardır. Ecelimiz geldiğinde bize en şerefli olanı, savaşta öldürülmektir. Biz ölümden nefret edecek ve korkacak değiliz." Çin hükümdarı, Müslüman elçilere komutanlarının ne istediğini sordu. Hübeyre: "O, ülkenizi çiğnemedi, meliklerinizi damgalamadan ve kendisine cizye verilmeden dönmeyeceğine dair yemin etmiştir." karşılığını verdi. Bunun üzerine hükümdar: "Biz onun yeminini yerine getirmesini sağlarız: Şöyle ki, ülkemiz toprağından kendisine bir parça toprak göndeririz, onu çiğner, bazı çocuklarımızı göndeririz onları damgalar, ayrıca ona razı olacağı kadar vergi göndeririz."¹⁵² dedi. Sonra içinde toprak bulunan altın tabaklar getirtti, bir miktar ipek ve altını meliklerinin oğullarından dört genç ile birlikte müslüman elçilere teslim etti. Elçiler kendisine gelince Kuteybe;

¹⁵¹ H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 309

¹⁵² Taberî, *Târih*, VIII, 100–101.

parayı kabul etti, gençleri damgalayıp geri gönderdi ve toprağı ayağının altına aldı. Müteakiben Merv'e döndü.¹⁵³

2.2. Sind Bölgesinin Fethi

Müslümanların Hindistan üzerine akınları, çok erken dönemlerde başlamıştır. Bu bölgeye ilk birlikler, Rasulullah (s.a.v)'in irtihalinden onbeş yıl sonra gönderilmişti. Dolayısıyla bu ülkeye kuzey-batı cihetinden yönelen Arap akınları başlamış, bu hamleler m.17. asra kadar devam etmiştir. O dönemden itibaren Müslüman askerlerin bir kısmı, bu ülkelerde yerleşmiş, İslâm medeniyetinin ilerlemesinde büyük tesiri olan devletler kurmuşlardır.¹⁵⁴ Belâzurî şöyle der: "Hz. Ömer (r.a.), Hicretin onbeşinci yılında Osman b. Ebî'l-Âs es-Sekaffi'yi Bahreyn ve Umman valiliğine tayin etti. Kardeşi Hakem'i Bahreyn'e gönderen Osman, Umman'a gitti, ordusunun bir kısmını ise Tana'ya gaza için göndermişti. Ordusu gazadan dönünce Hz. Ömer'e bir mektupla olup bitenleri bildirdi. Hz. Ömer ise kendisine şöyle yazdı: "Ey Sakîfin kardeşi! Sen kurdu, odun üzerine bindirmişsin. Allah'a yemin olsun ki, gönderdiğin bu müslümanlar, felakete uğramış olsalardı, kavminden onlar kadarını tutar alırdım"¹⁵⁵ Osman b. Ebî'l-Âs, aynı şekilde kardeşi Hakem'i Bervas, diğer kardeşi Muğîre b. Ebî'l-Âs'ı da Hindistan'ın batı sahilinde yer alan Deybul'e¹⁵⁶ gönderdi. Burası bugün Karaçi adıyla bilinir, orada düşmanla karşılaşan Muğîre onlara karşı zafer kazanmıştı.¹⁵⁷

Velîd b. Abdülmelik zamanında, (86–96/705–715) Haccac b. Yusuf es-Sakaffi, Muhammed b. Kâsım'ı Hindistan'ın fethiyle görevlendirdi. H.89/708 yılında buraya gelen Muhammed b. Kâsım, Deybû'l'u muhasara ederek şehri savaş yoluyla fethetti. Deybû'l'da bir mescit inşa ettiren komutan, Bîrûn üzerine yürüdü; bölge halkı kendisini iyi karşılayarak şehirlerine girmesine izin verdiler ve barış yaparak onun şartlarını kabulettiler.

Muhammed b. Kâsım, fetihlerini genişleterek o dönemde Mihran ismiyle bilinen Sind nehrine kadar ulaştı. Burada Sind hükümdarı Dahir ile karşılaştı. Dahir ve askerleri, filler üzerinde savaşıyordu. Yapılan şiddetli savaş Dahir'in katli ve ordusunun hezimetıyla sona erdi.¹⁵⁸

¹⁵³ H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 309

¹⁵⁴ H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 310,

¹⁵⁵ Belâzurî, *Fütuhu'l-Buldân*, s. 438

¹⁵⁶ Deybul: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, II, 495

¹⁵⁷ H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 312

¹⁵⁸ Belâzurî, *Fütuhu'l-Buldân*, s. 442–444

Muhammed b. Kâsım, böylece fetihlerini Sind bölgesinin bütün köşelerine ulaştırmış oluyordu. Sonra fetihlerine devamla Multân'a¹⁵⁹ ulaşarak oraya girdi. Ancak bu sırada, müslümanların erzağı tükenmiş, açlık ve susuzluktan helak olmakla yüz yüze gelmişler; hatta binit hayvanlarının etini yemek zorunda kalmışlardı. Muhammed b. Kâsım, şehri fethetti, puthane bakıcı ve muhafızlarını, ibadet ettikleri bölgede cereyan eden çarpışma esnasında öldürdü. Puthane, Hıristiyanların kiliseleri ve Yahudilerin havralarına benziyordu. Belâzurî şöyle diyor: "Multan'da bir put vardı ki, ona mal ve paralar armağan ediliyor, adakları sunuluyor, Sind ahalişi hacetmek üzere buraya geliyor, bu putu, tavaf ediyorlar ve haclarını yapıp, saç ve sakallarını tıraş ediyorlardı. Ve onlar puthanede bulunan bu putun, Eyyûb (a.s.) olduğuna inanırlardı."¹⁶⁰ Multân Pencab eyaletinin güney bölgesinde Hind hacıları için meşhur bir merkezdi. Araplar Multân'ı "Altın evi kapısı" olarak isimlendirirler. Çünkü Multân, İslâm'ın ilk dönemlerinde fethedilmiş, darlık ve sıkıntı içerisinde olan gaziler burada kendilerine bolluk getiren büyük miktarda altın bulmuşlardır.¹⁶¹

2.3. Anadolu Fetihleri

Velîd zamanında Bizans'a yapılan seferler Mesleme b. Abdülmelik, Ömer b. Velîd, Mervân b. Velîd, Velîd b. Hişâm ve Abbas b. Velîd komutasında yapılmıştır.¹⁶² Mesleme b. Abdülmelik ve Abbas b. Velîd bazen birlikte hareket etmiş olmakla beraber, esas itibari ile ayrı ayrı iki istikamet takip etmişlerdir. Mesleme b. Abdülmelik daha ziyade İç Anadolu bölgesinde faaliyet gösterirken, Abbas b. Velîd'e Güney Anadolu bırakılmıştır. Anadolu'ya yapılan seferlerin en önemlisini bu iki komutanın birlikte Tuvana'yı muhasara ve zapt etmeleri teşkil etmektedir. İslâm kuvvetleri H.88/707 yılı kışında Tuvana'yı muhasaraya başladılar. Bütün kış muhasara devam etti. İlkbahar aylarında II. Justinianus, Müslümanlar üzerine acele toplanmış ve iyi teçhiz edilmemiş bir orduyu sevk etmişse de, Bizans Ordusu Müslümanların karşısında tutunamadı ve büyük bir hezimete uğradı. Bütün ağırlıklarını bırakarak savaş meydanından kaçtılar. Bol miktarda ganimet ele geçiren Müslümanlar bu sayede muhasaraya devam ettiler. Ve nihayet Mayıs 708 târihinde Tuvana fethedildi. M.709 ve 710 yıllarında Mesleme ve Abbas iki ayrı istikametten Anadolu içlerine girdiler. Ertesi yıl Velîd'in diğer oğlu Ömer'in sefere çıktığını

¹⁵⁹ Multan: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, V, 189

¹⁶⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 445.

¹⁶¹ H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 311

¹⁶² Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, 266; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 283; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 108 vd.

görmekteyiz. Bu mücadelelerin devam ettiği sırada II. Justinianus tahtan indirilerek öldürülmüş ve dâhili karışıklıklar sebebiyle Bizans, İslâm akınlarına karşı fazla mukavemet gösterememiştir. H.94/712 yılında Mesleme Amasya'yı, H.95/713 te Abbas Ereğli ve civarını fethetmiştir. Böylece Velîd'in İstanbul'u muhasaraya hazırlandığı belli oluyordu.¹⁶³

2.4. Kuzey Afrika ve Endülüs'teki Fetihler

2.4.1. Kuzey Afrika'daki Fetihler

H.96/705 yılında Mûsâ b. Nusayr İfrîkiyye ve Mağrib valiliğine atanmıştır. Kayravan şehrine gelen Mûsâ, önceki vali Hassân b. Nu'man'ın vekil olarak bıraktığı Ebû Salih'i görevden azlederek valilik koltuğuna oturmuştur. Hassân b. Nu'man'ın azledilmesinden sonra bölgedeki bir takım Berberî kabîleleri isyan etmişlerdi. Mûsâ b. Nusayr'ın ilk işi bu kabîlelerle mücadeleye girişmek olmuş, Hassân b. Nu'mân döneminde fethedilen Zağvan,¹⁶⁴ Mûsâ b. Nusayr'ın Abdülmelik b. Huşanî komutasındaki birliklerince yeniden fethedilmiştir.¹⁶⁵

Zağvan civarının kontrol altına alınmasından sonra Mûsâ, el-Mağribu'l-Evsat'ta¹⁶⁶ daha önce fethedilmeyen bölgelere yönelmiştir. Sicilmâse¹⁶⁷, Iyaş b. Ahyel komutasındaki birliklerce, daha sonrada Sanhâce¹⁶⁸ Mûsâ'nın kendi komutasında fethedilmiştir.¹⁶⁹ Sanhâce'nin fethinden sonra Mûsâ Kayravan'a dönerek bir müddet burada kalmış, daha sonra Secûmâ üzerine yürümüştür. Bir nehir kıyısında karşılaştıkları düşman birlikleriyle giriştikleri savaş sonucunda galip gelen Müslümanlara fetih nasip olmuştur.¹⁷⁰ Tekrar Kayravan'a dönen Mûsâ böylece el-Mağribu'l-Evsat'ın tamamını İslâm hâkimiyeti altına almıştır.¹⁷¹ Mısır valisi Abdülazîz b. Mervân ve arkasından halife Abdülmelik b. Mervân vefat edince, Mısır valiliğine Abdullah b. Mervân, hilafete de Velîd b. Abdülmelik geçmiştir. Mısır valisi ve halife Mûsâ b. Nusayr'ın İfrîkiyye ve Mağrib valiliğini onaylamışlar, Mûsâ b. Nusayr Velîd b. Abdülmelik'in hilafetinin sonuna kadar valiliğini devam ettirmiştir.

¹⁶³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, II,390

¹⁶⁴ Zağvan: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 162

¹⁶⁵ *el-İmâme ve's-Siyâse*, s. 229

¹⁶⁶ El-Mağribu'l-Evsat: günümüzdeki Cezayir'in bulunduğu bölgedir. Bkz: İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kasım, *el-Mesâlik ve'l-Memalik*, Leiden, 1967, s.85-90

¹⁶⁷ Sicilmâse: Sûdan civarında Fas'a on günlük mesafede bir şehir. İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed, *Mesâlikü'l-Memalik*, Leiden, 1927'den ofset, (Beyrut, tsz)

¹⁶⁸ Sanhâce: İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memalik*, s.90

¹⁶⁹ *el-İmâme ve's-Siyâse*, s. 231-232

¹⁷⁰ *el-İmâme ve's-Siyâse*, s. 232-233

¹⁷¹ Atçeken, İ.Hakkı, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Ankara, 2002, s. 33

Hatta Velid, Ifrîkiyye ve Mağrib valiliğini Mısır'a bağlı olmaktan çıkararak doğrudan hilafet merkezine bağlamıştır. Buda Mûsâ açısından bölgede fetih hareketlerine daha rahat girişmek için bir fırsat doğurmuştur.¹⁷² Abdülmelik b. Mervân döneminde Ifrîkiyye ve Mağrib valiliğine atanan Mûsâ b. Nusayr'ın valiliği Velid b. Abdülmelik döneminde de devam edince, daha önce fetihleri tamamlanan el-Mağribu'l-Edna ve el-Mağribu'l-Evsat'ın ardından sıra el-Mağribu'l-Aksa'nın fethine gelmiştir. Bu bölgeyi İslâm hâkimiyeti altına almak isteyen Mûsâ, oğlu Mervân b. Mûsâ komutasında bir birliği Sûsu'l-Aksa'ya¹⁷³ göndererek oranın fethedilmesini sağlamıştır.¹⁷⁴ Daha sonrada Berberî ülkesinin başkenti sayılan Tanca'ya¹⁷⁵ bir sefer düzenleyen Mûsâ burayı da fethederek İslâm hâkimiyeti altına aldı.¹⁷⁶ Tancaya vali olarak Târik b. Ziyâd'ı bırakarak Kayravan'a doğru yola çıkan Mûsâ yolda bazı kaleleri de fethedince bölgedeki Berberîler anlaşma yapmaktan başka çareleri olmadığını anlayıp, Mûsâ b. Nusayr'la barış anlaşması yaptılar.¹⁷⁷

Böylece Mûsâ ve Târik, Mağrib bölgesinin tamamının fethine muvaffak olmuşlardır. Cebel-i Târik boğazının en dar yerinin Afrika kıyısındaki müstahkem Septe¹⁷⁸ şehri dışında fazla mukavemet görmediler. Septe Akdeniz'in güneyindeki diğer şehirler gibi Bizans İmparatorluğuna bağlıydı. Ancak Bizans'ın başşehri Kostantiniyye'den uzaklığı sebebiyle, idarî bakımdan Bizans'a bağlı olduğu halde, yardım talebiyle İspanya devletine yönelmiş, kendisini koruması ve savunması için Tuleytula hükümdarına yaklaşmış ve gerçekte ona bağımlı duruma gelmiştir. Ne var ki İspanya'nın kendilerine yardımı, fetihlerini doğuda Çin, batıda Herakliyyus'un sütunlarına yani Atlas Okyanusu sahillerine kadar ulaştıran fatih Arapların dalga dalga yayılan akınlarını engellemeğe kâfi gelmemiştir. Diğer taraftan, İspanya kralı Rodrik ile Septe Hâkimi Kont Julien arasında düşmanlık ortaya çıkmış, İşte bu düşmanlık, Müslüman Arapların Endülüs'e girmesi için geniş bir kapı açarak, gaziler için fetih yolunu kolaylaştırmıştır.¹⁷⁹

Yaklaşık 70 yıllık çetin mücadeleler sonunda Ifrîkiyye ve Mağrib bölgesinin tamamı fethedilerek, Ukbe b. Nâfi, Hassân b. Nu'man el-Gassânî ve diğer komutanların başlattığı fetih hareketleri Mûsâ b. Nusayr tarafından devam ettirilmiş

¹⁷² Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s. 34

¹⁷³ Sûsu'l-Aksâ: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 319

¹⁷⁴ *el-İmâme ve 's-Siyâse*, s. 236,

¹⁷⁵ Tanca: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 49

¹⁷⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 330

¹⁷⁷ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s. 36

¹⁷⁸ Septe: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 205

¹⁷⁹ H. İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 317

ve tamamlanmıştır. Mûsâ b. Nusayr'ın yapmış olduğu fetihler sonucu Emevî devletinin sınırları batıda Atlas Okyanusuna dayanmıştır. Şüphesiz bu büyük başarıda tüm komutanlar kadar Mûsâ b. Nusayr ve ondan desteğini esirgemeyen halife Velîd b. Abdülmelik'in payı vardır. Mûsâ b. Nusayr'ın fetihleri ve faaliyetleri sonucu Ifrîkiyye ve Mağrib bölgesinde isyan eden Berberîler itaat altına alınmış, fethedilmeyen bölgeler fethedilmiş, bunun sonucu olarak bölgedeki siyâsî ve askerî istikrar sağlanmıştır.¹⁸⁰

2.4.2. Endülüs'ün Fethi:

İspanya, Milâdî beşinci asırda Vandal kabileleri tarafından istila edilinceye kadar Romalıların hâkimiyeti altında idi. Bu dönemden itibaren bu ülkeye "Vandalosya" yani "Vandalların ülkesi" adı verildi. Araplar ise bu ülkeye "el-Endelûs" dedikleri gibi "el-Cezîre" adını da vermişlerdir. Milâdî altıncı asrın başlarında (507) İspanya'yı istila eden Batı Gotlar, Vandalları buradan Kuzey Afrika'ya sürdüler. Müteakiben Gotlar, İspanya'da kuvvetli bir devlet kurdular. Ne var ki, çok geçmeden zayıfladılar ve parçalanmağa yüz tuttular. Papazlar ulaştıkları kuvvet ve nüfuzu, İspanya'da kalabalık bir nüfusa sahip olan Yahûdileri sıkıştırmak için bir vesile edinerek, Hristiyanlığa girmek istemeyenlere karşı şiddetli emirler çıkartmışlardır. Yahûdilerin, çoğu Hristiyanlığı kabule mecbur bırakılmıştır.¹⁸¹

Aşağı tabaka, ülkenin ziraatıyla uğraşan köleleri içine alıyordu. Orta tabaka ise, kölelerin karşılaşmış olduğu hayat sıkıntısından daha kötü şartlar içinde bulunuyordu; zira devletin yükünü kaldırmak onların üzerine düşüyordu. Onlar vergi ödüyor ve zenginler için mallar toplamağa da mecbur tutuluyorlardı. Bu durum orta tabakanın ortadan kalkmasına ve iflasına sebep olmuştur. Kuzey Afrika halkının Müslüman Arapların idaresine tâbi olup, onların adaletinden yararlandıkları dönemde, Endülüs'ün durumu, işte böyleydi. İspanyollar ve özellikle Yahûdi ve kölelerin, zalim Got idaresinden kurtulmayı arzu etmesine şaşmamak gerekir. Onları, bir idarenin yerini diğer bir idarenin alması pek alâkadar etmiyordu. Milâdî sekizinci asrın başlarında Müslüman Araplar, Kuzey Afrika'da Atlas Okyanusu sahillerine ulaşp Herakl boğazını gördüler. İspanya'nın doğu vilayetlerini de gözleriyle görmüşlerdi. Bu ülke, iki asra yakın bir süredir zalim Got idaresi altındaydı.¹⁸²

¹⁸⁰ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s.37

¹⁸¹ H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 315

¹⁸² Lane Poole, Stanley, *el-Arab fî İspanya*, Londra, 1887, Arapçası, Ali el-Cârim, Kahire, 1944, s. 5–6, 8.

Septe muhafızı Kont Julien, kızına yaptığı kötülük sebebiyle Rodrik'e karşı düşmanlık beslediğinden, ondan kurtulmak gayesiyle devrik kral Achila taraftarıyla anlaşarak, Rodrik'ten intikam almak isteğiyle toplantılarına katılmıştı.¹⁸³ Kont Julien, Kuzey Afrika'daki Arap ve Berberî ordularını, kinini yatıştıracak, intikamını alarak arzularını gerçekleştirecek en iyi vâsıta olarak görmüştür. Mûsâ b. Nusayr'ı ziyaret ederek, kendisiyle harbe son verdiğini, artık savaşmayacağını açıklamış ve Endülüs'ün fethinden söz etmiştir. Ülkenin güzellik ve üstünlükleri, suların bolluğu ve tatlılığı, meyvelerinin bolluğu, ziraata çok elverişli oluşu, lüks ve refahı sağlayacak her türlü üstün imkânlarla sahip oluşu gibi çeşitli hususları tasvir ederek, bütün bu imkânlarla rağmen halkının durumunun zayıf olduğunu, fakir olduklarını, sıkıntı ve darlık içinde bulduklarını anlatıp, Mûsâ'yı Endülüs'teki bu nimetlere teşvik etmiştir. Mûsâ, Julien'in teşvikini ihtiyatla karşılamakla birlikte, onunla Müslümanlara yardım etmesi için anlaşmış ve ondan kendi milletine karşı Müslüman askeri adına keşif görevi yapmasını ve Endülüs'ün durumu hakkında bilgi getirmesini istemiştir. Julien, bunları kabul ederek, hazırladığı bir orduyla birlikte, iki gemi ile boğazı geçip el-Cezîretü'l-Hadrâ sahillerine geçmiştir. Burada bir takım saldırılar tertiplemiş, savaş yaparak birçok kişi öldürüp, esirler almıştır. Bir müddet orada kaldıktan sonra yanındakilerle beraber salimen dönünce, Müslümanlar Julien'e ısınmışlar ve ona güven duymuşlardır. Bu olay H.90/709 yılının sonuna doğru olmuştur.¹⁸⁴

Mûsâ b. Nusayr, Kont Julien'in Müslümanları tehlikeye atmak istemediğinin anlaşılmasına kadar beklenilmesini emreden Halife Velîd'in emrine uymayı gerekli görmüş, müteâkiben, H.91/710 yılında 100 atlı 400 piyadeden meydana gelen 500 mücahidin başında, Berberî asıllı Tarîf b. Mâlik'i İspanya üzerine göndermiştir. "Tarîf Adası" bu Tarîf'e nispet edilmiştir. Kont Julien'e ait dört gemi ile denizi geçen Tarîf, Julien'in de yardımıyla Endülüs'ün güney kıyılarında bir takım seferlerde bulunduktan sonra, Gotların savunma imkânlarının olmadığını tespit edip aldığı ganimetlerle geri dönmüştür.¹⁸⁵

Tarîf b. Mâlik'in İspanya sahillerinde yaptığı bu seferlerdeki başarısı, Mûsâ b. Nusayr'ı Endülüs'ün fethine cesaretlendirmiştir. Bu son derece önemli iş için

¹⁸³ Makkarî, Ahmed b. Muhammed et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tib*, Beyrut, 1968, I, 109;

¹⁸⁴ Makkarî, *Nefhu't-Tib*, I, 119-120

¹⁸⁵ İbn İzârî, Ebû Abdillâh Muhammed el-Merrakuşî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri Endelüs ve'l-Mağrib*, Beyrut, 1983, II, 6

ordusunun komutanı ve Tanca valisi, azatlısı Târik b. Ziyâd'ı görevlendirdi. Onu da Tarîf gibi, keşif maksadıyla gönderdiği de söylenir.¹⁸⁶

Târik b. Ziyâd, İslâmî fetihlerde büyük payı olan azatlılardan biridir. Mûsâ b. Nusayr, Târik'a güvenmiş, ona değer vererek bazı ordularına komutan tayin etmiştir. Berberîlerle yaptığı savaşlarda ordusunun öncü birliklerinin başına geçirmiş, bu bölgelerin fethinden sonra onu Tanca şehrinin valiliğine getirmişti. Sonra da onu Endülüs'ün fethine teşvik etmiştir; zira onda, cihatlarda samimiyetindeki şöreti, fasih bir konuşma, üstün bir açıklama kâbiliyeti ve dinleyicilerinin kalplerinde derin tesir uyandırmakla temayüz etmesinin de üstünde, sağlam karakter, şiddete dayanıklılık, kahramanlık, kuvvetli azim ve irade, kalb kuvveti, keskin ve isabetli kararlılık hasletlerini görmüştür. Böyle yapı ve ahlâka sahip olan bir komutan, öyle büyük bir işe güç yetirecek kimselerin başında gelir. Bütün bunların yanında Berberî asıllı olan Târik b. Ziyâd'ın askerinin ekseriyeti de Berberîler'den oluşmuştur. Bu sayede onların kalplerine girmeye, iyi yönetmeye, ruhlarına tesir etmeye, zafer yolunda onlardan yardım almağa muvaffak olmuştur.¹⁸⁷

Donanma gemileriyle, Septe'den İspanya'nın en güneyindeki Calpe (Gibraltar) denilen bölgeye ulaşan Târik b. Ziyâd günümüze kadar kendisine nisbetle "Cebelü Târik" adıyla bilinen yerde karargâh kurdu. Târik b. Ziyâd ilk deneme seferlerinden sonra kuzeye yönelerek Kurtuba şehrini almak istmiştir.¹⁸⁸ Bu sırada Vizigot Kralı Rodrik, Kuzey İspanya'da Franklar'ın isyanını bastırmakla meşguldü. Müslümanların İspanya toprağına ayak bastıklarını duyunca, memleketini kuşatan tehlikenin büyüklüğünü anlayarak süratle güneye hareket emiştir. Çok kalabalık askerlerden oluşan ordular toplayan Rodrik'in askerinin sayısının 70.000 veya 100.000 olduğu rivayet edilmektedir.¹⁸⁹

Rodrik'in kalabalık ordusundan haberdar olan Târik b. Ziyâd, Mûsâ b. Nusayr'a haber göndererek Rodrik'e karşı durabilmek için yardım istemiştir. Mûsâ, onun talebini 5.000 asker göndererek karşılamış, böylece Müslüman ordusunun asker sayısı 12.000'e ulaşmış oluyordu.¹⁹⁰ Kral Rodrik ordusunun haberi, Târik b. Ziyâd'ın sadece kahramanlık ve cesaretini artırmış, bu coşkunluk içinde askerlerine karşı veciz bir hitabede bulunmuştur. Askerinin ortasında ayağa kalkan Târik b. Ziyâd, Allah

¹⁸⁶ H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 318

¹⁸⁷ H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 318

¹⁸⁸ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s. 59-60

¹⁸⁹ Makkarî, *Nefhu't-Tib*, I, 109; Tarık b. Ziyad'ın Endülüs'e geçişiyle ilgili rivayetlerin değerlendirilmesinde geniş bilgi için bakınız: Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s. 58 vd

¹⁹⁰ Nüveyrî, Şihabüddin Ahmet b. Abdülvehhab, *Nihayetü'l-Erab fi Fünûni'l-Edeb*, Mısır, 1976, XXIV, 47; Makkarî, *Nefhu't-Tib*, I, 221

Teâlâ'ya hamd ve sena'da bulunduktan sonra, arkadaşlarını Allah uğrunda cihada ve sabırdan zırh giymeğe teşvik edip, yüce ideallerinden dolayı tebrik ettiği, ülkeyi fethedeceklerini ve çok miktarda ganimet elde edeceklerini ve sonunda dünya ve ahiretlerini mamur kılacaklarını müjdelediği hutbesini irad etmiştir.¹⁹¹

Târik b. Ziyâd'ın ordusu, Rodrik kuvvetleriyle "Vâdî Lekke" nehri yakınında karşılaşmıştır. Araplar, bu ırmağı "Vâdî Bekke" olarak isimlendirirler. Savaş nehrin denize döküldüğü yere yakın bir sahada cereyan etmiş, Târik ve askerleri zaferi kazanıncaya kadar sebât etmişlerdir. İki ordu arasında sekiz gün devam eden çetin bir savaşın ardından, Vizigot ordusu bozguna uğramıştır.¹⁹²

Târik b. Ziyâd'ın ordusunun galip gelmesine yardım eden unsurlardan birisi de, Witiza'nın oğulları ve taraftarlarının Rodrik'ten ayrılarak, ona karşı Müslüman Araplara katılmış olmaları gösterilmiştir. Çünkü onlar babalarının ölümünden sonra saltanatı gasbetmesi sebebiyle Rodrik'i çekemedikleri rivâyet edilir.¹⁹³

Stanley Lane Poole şöyle demiştir: "Müslümanların Vâdî Lekke'deki zaferleri, tüm İspanya'yı Müslümanların eline düşürmüştür. Artık Târik b. Ziyâd, bazı şehirlerdeki zayıf mukavemeti kırmak için ancak az bir çaba göstermeğe ihtiyaç duymuş, fazla zorlanmamıştı. Bilakis İspanya halkı (Makkarî'nin söylediği gibi) şehir şehir, kale kale teslim oluyorlardı".¹⁹⁴

Târik, Mûsâ b. Nusayr'a, kazandığı zaferleri ve ele geçirdiği ganimetleri anlatan bir mektup göndererek durumdan haberdar etmiştir. Azatlısı Târik b. Ziyâd'ın Endülüs'de kazandığı zafer ve ganimetleri haber alan Mûsâ b. Nusayr, emrindeki asıl orduyla Endülüs'e geçme kararı almış bunula birlikte, Târik b. Ziyâd'a yazdığı mektupta, Endülüs'e geleceğini, kendisinin gelmesine kadar fetihlerini durdurup, olduğu yerde kalarak ileri harekâta devam etmemesini emretmiştir. Oğlu Abdullah'ı Kayravan şehri valiliğine geçirerek, H.93/712 de kalabalık bir ordunun başında Endülüs'e hareket eden Mûsâ'nın yanında Habîb b. Mendel el-Fihri de yer almıştır.¹⁹⁵

Târik b. Ziyâd, ordusunun ileri gelen komutanlarıyla istişare ettikten sonra, savaşı durdurmanın müslümanlar için büyük bir tehlike olacağı ve Gotlara, dağılan askerlerini toplamak ve birliklerini yeniden temin etmek fırsatı vereceği neticesine vararak, Mûsâ'nın emrine uymayıp harekâtı durdurmaksızın İspanya şehirleri üzerine yürümüştür. Askerini üç ayrı koladan ayrı ayrı bölgelerin üzerine gönderirken, Muğis

¹⁹¹H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 320

¹⁹²İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 206; Taberî, *Târih*, VI, 468

¹⁹³H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 321

¹⁹⁴Lane Poole, *el-Arab fi İspanya*, s. 21

¹⁹⁵İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 83

er-Rûmî'yi 700 süvarinin başında, 400 süvariyle korunan Kurtuba üzerine sevk etmiştir.¹⁹⁶

Endülüs şehirlerinin Müslümanlar tarafından fethedilmesinde, Yahûdiler'in zikredilmeye değer yardımları olmuştur. Bu durum, Reyeye vilayetinin, en büyük şehiri olan Malaka (Malaga)'nın ve Yahûdiler'in yerleşmiş olduğu Gırnata (Granada) şehrinin bulunduğu bölgedeki Elbîre (Elvira) şehrinin bu derece kolay fethedilmesinin sebebini bize açıklar. Sonra da Aryûla şehri, Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Bunu, Vizigotların başşehri Tuleytula'nın¹⁹⁷ düşmesi takip etmiştir. Şehir halkı, dağların arkasındaki bölgelere sığınmak durumunda kalmışlardır. Müslümanlar, Yahûdileri Tuleytula'da bıraktıktan sonra, onları korumak için de bir miktar asker muhafız olarak şehirde görevlendirilmiştir. Bu uygulama, Müslümanların fethettikleri şehirlerin hepsinde tatbik ettikleri usuldür. Sonra bozulup kaçan Tuleytula halkının peşinden giden Târik'in orduları, Hârre vadisini takiben Mârîde şehrine kadar ulaşmışlardır. Önlerinden kaçan (hezimete uğramış) İspanyol askerlerini, Endülüs'ün kuzeybatısındaki Cillîkiye (Galicia) bölgesine kadar kovalamışlardır.¹⁹⁸

Arap ve Berberîlerden oluşan büyük bir orduyla Endülüs'e adım atan Mûsâ b. Nusayr'a gelince, bölgenin en müstahkem kale şehri olan Karmona'yı fethetmiş¹⁹⁹ ve müteakiben İşbiliyye²⁰⁰ (Sevilla) şehri üzerine yürümüştür. İşbiliyye eski eserleri, abidelerinin çokluğu, binalarının büyüklüğü, mükemmelliği ve şöhretinin yaygınlığı bakımından Endülüs'ün en önde gelen şehirlerindedir.²⁰¹ Ancak İşbiliyye şehri, Mûsâ b. Nusayr'a karşı büyük bir mukavemet göstermiştir. Mûsâ, şehri birkaç ay muhasara etmek zorunda kalmış olsa da, sonunda fethi gerçekleşmiştir.²⁰² Müteakiben fetihlerine devam eden Mûsâ, bazı İspanya krallarının başkent olarak seçtikleri Mârîde şehrine kadar ulaşmıştır. Köşkleri, imalathaneleri, sanayii ve kiliseleriyle temayüz eden şehir, Müslümanlara mukavemet gösterse de, nihayet H.94/714 yılı Ramazan bayramı günlerinde müslümanlar bu şehri de fethetmişlerdir. Şehir halkının, çok geçmeden Müslümanlarla yaptıkları anlaşmayı bozarak 80

¹⁹⁶ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s.62

¹⁹⁷ Tuleytula: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 39

¹⁹⁸ H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 323

¹⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 564

²⁰⁰ İşbiliyye: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 195

²⁰¹ H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 323

²⁰² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Erab*, XXIV, 50; Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, I, 257

civarında Müslüman askeri katletmeleri üzerine Mûsâ b. Nusayr, oğlu Abdülazîz'i buraya göndererek şehrin yeniden itaat altına alınmasını sağlamıştır.²⁰³

Mûsâ b. Nusayr, Talbîre şehrinin bir mıntıkasında Târik b. Ziyâd'la buluşarak Kuzey İspanya'nın fethi için harekete geçmişlerdir. Saragusta²⁰⁴ (Saragossa) ve Barcelona'yı aldıkları gibi Aragon, ve Katalonya (Catalonia) bölgelerini fethederek²⁰⁵ yollarına devam etmişler ve Pirene dağlarına kadar ulaşmışlardır. Böylece Got ileri gelenleri ve nüfuz sahiplerinin sığınmış olduğu Kuzey-batıdaki dağlık bölgelerin dışında, İspanya'nın fethi tamamlanmıştır.²⁰⁶

92-95/711-714 yılları arasında başarı askerî akınlar sonucu İslam ordusu tarafından fethedilen İspanya, bu tarihten sonra Müslümanlarca “Endülüs” ismiyle anılmıştır.²⁰⁷

Halife Velîd b. Abdülmelik, İspanya fetihlerinin tamamlanmasından sonra Mûsâ'ya bir mektup yazarak Dimeşk'a çağırmıştır. Oğlu Abdülazîz'i Endülüs, diğer oğlu Abdullah'ı da Ifrikiye valiliğine tayin eden Mûsâ, H.96/715 te Dimeşk (Şam)'e gitmek üzere yola çıkmıştır. O Dimeşk'e gelmeden, Halife Velîd ölüm hastalığına yakalanmıştır. Velîd'in veliaht tayin ettiği kardeşi Süleyman b. Abdülmelik, bu komutanın taşıdığı hediye ve ganimetlerin bizzat kendisine arz edilmesi arzusuna düşerek, Mûsâ'dan yürüyüşünü yavaşlatmasını, Velîd ölünceye kadar şehre girmemesini istediye de, Mûsâ, Süleyman'ın bu emrine itibar etmemiş, bu sebepten onun düşmanlığını kazanmıştır.²⁰⁸

Endülüs'te babası Mûsâ'nın yerine vali olan Abdülazîz, idareyi tanzim ederek, ülke sakinlerinin durumuna uygun şer'î hükümleri koymak için özel bir meclis toplamıştır. Bölgenin kalkınması için ziraat ve yolların yapımıyla uğraşan Abdülazîz, Vizigot zulmünün izlerini bölge halkının üzerinden defetmiştir. Orta tabakaya ağır gelen vergilerde indirim yaparak, ırk ve din ayrımı yapmaksızın halk tabakaları arasında eşitliği sağlamıştır. Endülüs halkının dinlerini, mallarını, canlarını ve hürriyetlerini güvenlik altına aldığı gibi, Arapları onlarla karışmaya, onlardan evlenerek akrabalık kurmaya teşvik etmiştir. Bizzat kendisi, Rodrik'in dininden

²⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 565

²⁰⁴ Saragusta: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 214

²⁰⁵ Makkârî, *Nefhu't-Tib*, I, 261

²⁰⁶ H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 304–305

²⁰⁷ Atçeken, İ. Hakkı, “Puvatya Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma”, *S.Ü.İ.F.D.*, sy. 8, Konya, 1998, s. 244

²⁰⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 211

dönmemiş dul eşiyle evlenmiş, ancak bir süre sonra öldürülmüştür. Abdülazîz'in Endülüs valiliği iki yıl sürmüştür²⁰⁹

Halifelik süresi 10 yıl olan Velîd b. Abdülmelik zamanı, fetihler, bolluk ve refah devri olmuştur. Velîd devrinde doğuda ve batıda Emevî devletinin sınırları genişlemeye devam etmiş, doğu ve batı cephesinde büyük fetihler gerçekleştirilmiştir. Aynı şekilde aldığı içtimai tedbirler sayesinde, bütün Müslümanların hayat yükü hafiflemiş ve kolaylaşmıştır.²¹⁰

3. SÜLEYMAN B. ABDÜLMELİK DÖNEMİ (96–99/715–717)

Kardeşi Velîd'in vefat gününde, yani H.96/715 senesinin Cemâziyelâhir ayının ortalarında cumartesi günü Remle'de kendisinin halifeliğine bey'at edildi. Süleyman, babaları Abdülmelik'in vasiyeti üzerine kardeşi Velîd'den sonrası için veliaht tayin edilmişti. Velîd, ölmeden önce kardeşi Süleyman'ı veliahtlıktan hal etmek ve yerine kendi oğlu Abdülazîz'i veliaht tayin etmek istemiş, Haccac da bu hususta ona uymuş ve tavsiyede bulunmuştu. Kuteybe b. Müslim de bu hususta onlara muvafakatlarını bildirmiştir.²¹¹

Süleyman ilk icraat olarak Haccac'ın tayin etmiş bulunduğu bütün yöneticileri görevlerinden uzaklaştırmıştır. İşlerinde, amcaoğlu Ömer b. Abdülazîz'in yardımına başvururmuştur. Doğuda, kudretli genel vali Haccac b. Yusuf, H.95/714'te ölmüştü ve Süleyman'ın kını, Hindistan fatihi olarak bilinen, Haccac'ın himayesindeki Muhammed b. Kâsım ve Mâverâünnehir fatihi Kuteybe b. Müslim'e düşmüştür. Muhammed, komutanlıktan el çekmek zorunda bırakılmış ve çeşitli kabahatlarla suçlanarak idam edilmiştir. Kuteybe de, azledileceğini sezerek, üssü durumundaki Merv'de başarısız bir isyan örgütledi ve dolaylı olarak, aynı akibete uğramıştır.²¹²

H.95/714'te, hem Mûsâ b. Nusayr, hem de Târik b. Ziyad, halen İspanya'nın Cıllikiye (Galicia) bölgesinin kuzeyindeki dağlık bölgelerde, seferlerini sürdürürlerken, Şam'da bulunan Halife'nin kendisine fetihler hakkında rapor vermelerini bildirdiği, kesin emirler aldılar. Yeni kazanılan bölgeyi, ikinci oğlu Abdülazîz'in emrine bırakarak, Târik'la birlikte, Berberî liderleri, saray mücevherleriyle yüklü Got prensleri, savaş esirleri ve İspanya'nın antik şehirlerinde

²⁰⁹ Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, I, 110

²¹⁰ H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 305

²¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX,

²¹² Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 594 vd; Taberî, *Târih*, VI, 506; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* IV, 133 vd

elde edilen ganimetlerin oluşturduğu muazzam bir hazineyle birlikte, Afrika, Mısır ve Filistin üzerinden, uzun bir kara yolculuğu yapmıştır. Mûsâ, H.96/715 Şubatında, zafer alayının başında Sûriye'ye ulaştığında, Halife Velîd ölüm döşeginde yatıyordu. Kısa bir süre sonra, Velîd'in kardeşi Süleyman (M.715) halifeliği üstlendi. Daha Şam'da iken, iki fatih komutan gözden düşmüş olarak görevlerinden alınmışlar ve hayatlarının geri kalanını muallâkta bekleyerek geçirmişlerdir.²¹³

İspanya'da Abdülazîz, İşbiliye'deki (Seville) hükümet merkezinden, daha önce babası ve Târik b. Ziyad tarafından fethedilen bölgeleri pekiştirmeye devam etmiştir. Her ne kadar Müslümanlar en iyi iki komutanlarından mahrum bırakılmış da olsalar, Batı'da Portekiz'e (bugünkü devlet), Doğu İspanya'ya, Kuzeyde de Pirenelere yeni bir taarruz başlatmışlardır. Abdülazîz'in siyâseti de, babasıninki gibi, fethedilen bölgelerdeki insanlara karşı tolerans ve barış göstermek olmuştur. Fakat o da uzun süre yaşamamış, Şam'daki Halife Süleyman, onun da sadakatinden şüpheye düşerek ve güçlü memurları karşısındaki o kendine has korkuyla, (M.716) İşbiliye (Seville) yakınlarında, Abdülazîz'i öldürmüştür.²¹⁴

Yeni Halifenin, en güzide komutanları aynı zamanda, anlamsız bir şekilde idam ettirmesi, imparatorluğun geleceği üzerinde yıkıcı ve telafisi zor bir etki bıraktı. Bu hareketlerin altında yatan sebep iki yönlüydü; Süleyman'ın, imparatorluk içerisinde kuvvetli adamların olmasından korkması ve selefi ve kardeşi Velîd'i destekleyen insanlara duyduğu kin. Böylece, Şam ile bu geniş devletin dış bölgelerindeki vilayetler arasında, bir güvensizlik ve sadakatsizlik atmosferi meydana geldi²¹⁵.

3.1. İstanbul Kuşatması

Velid b. Abdülmelik döneminden beri hazırlıkların yapıldığı İstanbul seferini başlatmak Süleyman b. Abdülmelik'e kalmıştı.²¹⁶

Süleyman'ın 2,5 yıl süren kısa hükümdarlığı sırasındaki en önemli askeri olay, bir yıl (M.716) süren ve başarısız olan, Konstantiniyye kuşatmasıdır. Bizans topraklarına akınlar devam ederken, H.96/715 yılında Mesleme b. Abdülmelik, H.97/716 yılında da Süleyman b. Abdülmelik Bizans topraklarına birer akın düzenlediler. Mesleme b. Abdülmelik, aynı yıl H.98/717 de, bir defa daha Bizans

²¹³ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 144 vd; Rahman, H.U., *İslâm Târihi Kronolojisi*, trc: Büyükköse, Abidin, İstanbul, 1995, s. 135

²¹⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 144 vd; Makkarî, *Nefhu't-Tib*, I, 281

²¹⁵ Rahman, *İslâm Târihi Kronolojisi*, s. 135

²¹⁶ Avcı, *İslam-Bizans İlişkileri*, s. 79

topraklarına girdi. Halife Süleyman, Mesleme b. Abdülmelik'i Konstantiniyye üzerine göndermiş, şehri fethedinceye kadar, ya da kendisi O'na katılincaya kadar şehri kuşatmasını emretmiştir. Halife'nin kardeşlerinden birisi ve mükemmel bir asker olan Mesleme b. Abdülmelik'in komutasında, 1.800 geminin refakat ettiği bu büyük sefere 80.000 kişi katılmıştır. Bu iş için hazırlık olarak beraberinde çok miktarda yiyecek götürmüş ve stok yapmış olan Mesleme, kış ve yaz mevsimi boyunca kuşatmayı sürdürmüştür.²¹⁷

Bizanslılar, kuşatma devam ederken, Ermîniyye'den gelen İlyon'a; (Eğer müslümanları ikna edip bir hileyle onları savmayı başarabilirse) kendisine yönetimlerini teslim edeceklerine dair vaadde bulunmuşlardır. O da Mesleme'yle temas kurarak O'na: “Yiyecek stokunuz devam ettiği sürece Bizans'lılar savaşınızın ciddiyet kazanamayacağı inancındadırlar. Fakat bu stoku yakıp idealinize içten bağlılıkla, üzerlerine ciddi bir hamle düzenleyecek olursanız, işte o zaman kuşatmanızın uzun süre devam etmemesi ihtimaline inanır teslim olurlar.” diyerek akıl vermiştir. Mesleme de bu adama kanarak gıda maddelerinin hepsini ateşe vermiş, sonuçta (düşünülenin tam tersine) düşman güçlenmiş, Müslümanlarsa dara düşmüşlerdir. Öyle ki, neredeyse açlıktan kırılacak hâle gelmişlerdir. Halife Süleyman ise o sıralarda Mercidabık'da yerleşmiş, fetih müjdesini beklerken, kış gelip çattığı için kuşatma ordusuna yardım da gönderememiştir. İslâm ordusunun, Konstantiniye kuşatması işte böyle devam ederken Halife Süleyman b. Abdülmelik vefât etmiştir.²¹⁸

3.2. Doğu Cephesi

H.98/717 yılında Yezîd b. Muhelleb, Cürcan ve Taberistan'a akınlar düzenleyerek, bu bölge halkıyla barış akdetti. Fakat çok geçmeden Cürcan ahalisi, antlaşmalarını bozarak, Yezîd'in ordusuna hıyanette bulundular. Bunun üzerine Yezîd, onlara karşı ikinci bir akın daha düzenleyerek Cürcan'ı fethetti.

Emevî Devleti'nin sınırlarının genişlediği, yeni bölgelerin fethedildiği, zirve dönemi olarak vasıflanan Velîd b. Abdülmelik döneminden sonra iş başına gelen Süleyman b. Abdülmelik dönemi, fetih hareketlerinin durakladığı ve daha çok iç mücadelelerin hüküm sürdüğü bir dönemdir. Mudarî-Yemenî veya Kuzeyli-Güneyli

²¹⁷ Taberî, *Târih*, VI, 530, İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 174

²¹⁸ Mahmud Şakir, *et-Tarîhu'l-İslâmî*, IV, 237

Araplar arasındaki kabîle mücadeleleri yeniden ortaya çıkmış, bazı isyanlar patlak vermiştir.²¹⁹

4. ÖMER B. ABDÜLAZİZ (99-101/717-720) VE YEZİD B. ABDÜLMELİK (101-104/720-724) DÖNEMLERİ

4.1. Ömer b. Abdülazîz Dönemi (99–101/717–720)

Ömer b. Abdülazîz, Emevî halifelerinin ahlâk ve yaşayış bakımından en iyisi, en temiz kalplisi, en izzetlisi, İslâm'ı yayma ve İ'lâ-yi Kelimetillah için en çok gayret gösterenlerindedir. Müslümanlar adalet ve takvası sebebiyle onun hilâfetini dedesi Ömer b. Hattab'ın hilâfetine benzetmişlerdir.²²⁰

Süleyman, Ömer'in daha önce kendisinin veliahtlığı hakkında göstermiş olduğu vefakârlığını, güzel ahlâklı, seciyeli ve şahsiyetli birisi olduğunu bildiği için, onu veliaht tâyin etmekte tereddüt etmedi. Abdülmelik'in iki oğlu Saîd ve Hişâm hariç, hânedan mensuplarının hepsi Ömer b. Abdülazîz'e bey' at ettiler.²²¹

Ömer b. Abdülazîz idareye gelir gelmez, Medine'deki gençliğinden beri, siyâsî hayatında gerçekleştirmeyi düşündüğü idealler için dâhilde serbest kalmak üzere İslâm ordularının Anadolu'daki ilerleyişinin durmasını emretti. Kendisinden evvelkiler zamanında adet olan minberlerde Ali b. Ebî Tâlib'e küfredilmesini men etti. Hristiyanlara mümkün olduğu kadar hoş davranmaya gayret gösterdi. Necran Hristiyanları'nın vergi yüklerini hafifletti. Mevâlinin aşağı derecedeki hukukî durumlarını, Arapların tâbi oldukları nizamla aynı seviyeye getirdi.²²²

Ömer b. Abdülazîz, birçok mâlî ıslahat da gerçekleştirmiştir. Ancak bunlar, gerçekte hazinenin yararından ziyade İslâm'ın menfaatine yöneliktir. Nitekim zimmîlerin Müslüman olanlarından cizyeyi kaldırmış, umumî olarak Müslümanların vergilerini, özellikle Fars asıllı Mevâlinin vergilerini hafifletmişti. Bu yeni siyâsetin neticesi olarak insanların İslâm'a yönelmesinin çoğaldığını söylemek, kolay olsa gerektir.

Şüphesiz ki, Ömer b. Abdülazîz, İslâm'ı yaymak hususunda hamaset dolu bir hareket tanzim etmiştir. O, Arapların fethettiği bütün ülke halklarının İslâm'ı kabul etmesi için her türlü teşvik yollarına başvuruyor, hatta onlara mal da bağışlıyordu.

²¹⁹ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s. 34

²²⁰ H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 331

²²¹ H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 333

²²² Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Târîhi*, s. 93

İllerin valilerine, zimmîleri İslâm'a davet etmeleri için emirler gönderdiği gibi, kendisinin bir Hristiyan komutana bin dinar vererek İslâm'a ısındırdığı rivâyet edilmektedir. Ömer'in, Horasan valisi Cerrah b. Abdullah'ın dört bin kişiye Müslümanlığı kabul ettirdiği söylenmektedir. Hatta bizzat Ömer'in, Bizans Kralı III. Leon'a mektup yazarak İslâm'a davet ettiği bildirilmiştir²²³

Ömer b. Abdülazîz'in halkı İslâm'a daveti neticesinde, Mâverâünnehir ülkeleri halkının büyük bir kısmı Müslümanlığı kabul etti.²²⁴ Bu sayede Sind eyaleti valilerinin birçoğu Müslüman oldu. Halife, İsmail b. Abdullah'ı Mağrib bölgesine vali tayin ettiği sırada ona Berberî Müslümanlara dinlerini öğretmeleri için 10 fakih göndermişti. Bu yeni vali Berberîlerin İslâm dinine girmesi için o kadar gayret göstermiştir ki, Berberîlerden müslüman olmayan tek kişi kalmamıştır.

Ömer b. Abdülazîz, takip ettiği siyâset neticesinde iç barışı sağlamaya muvaffak oldu. Meselelerin halledilmesinde, birlik ve beraberliğin sağlanmasında, iç barışın önemli olduğunu düşünürdü. Zamanında Hâricîler isyan edince, daha önce amcası Abdülmelik b. Mervân 'ın yaptığı gibi şiddet kullanmak istemedi. Bilakis güzel ahlâkı ve Müslümanlara karşı sevgisi onu böyle bir şiddete başvurmaktan alıkoymuştu. Nitekim Hâricî liderinin kendine gönderdiği elçileri ikna etmeyi başardı. Fakat ölüm çabuk gelmiş, dolayısıyla Ömer ektiğinin meyvesini toplayamadan ölmüştür.²²⁵

Süleyman b. Abdülmelik'in velihtliğe tayin ettiği Ömer b. Abdülazîz dönemi Emevî Devleti târihinde özel bir yere sahiptir. Gerek halifenin şahsiyeti, gerekse olumlu icraatları, bu dönemin hayırla anılmasına yol açmış ve Ömer b. Abdülazîz “beşinci raşid halife” olarak tavsif edilmiştir. Özellikle mevâliye karşı adil uygulamalarda bulunmuş, devletin tüm bölgelerindeki insanlar az da olsa rahat bir nefes almışlardır.²²⁶

4.2. Yezîd b. Abdülmelik Dönemi (101–105/720–724)

Ömer b. Abdülazîz, sadece 2,5 yıllık bir hâkimiyetten sonra, 39 yaşında iken vefât etmiştir. Abdülmelik'in oğullarından bir başkası ve önceki halifelerden Velîd ve Süleyman'ın kardeşi, Yezîd b. Abdülmelik (II. Yezîd) hilafete geçmiştir. II. Yezîd,

²²³ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Said, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, Beyrut, tsz, V, 258

²²⁴ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 441

²²⁵ H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 336

²²⁶ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s. 34

aynı zamanda, Yezîd b. Muâviye (I.Yezîd)'nin kızı Atike ile olan evliliğinden dolayı, onun da damadıydı.²²⁷

Yezîd b. Abdülmelik, H.101/720 yılının Receb ayında halife oldu. Halife olduktan hemen sonra Yezîd b. Mühelleb b. Ebî Sufra başkaldırmıştır. Yezîd, Ömer b. Abdülazîz zamanında hapisshaneden kaçmıştı. Emrindeki adamlarıyla birlikte Basra üzerine yürümüş ve valiyi esir almıştır. Ezd kabîlesi ve taraftarları da Yezîd b. Mühelleb'e katılınca, Kûfe üzerine yürümüştür. Yezîd b. Mühelleb'in kuvvetler gitgide daha da arttırmıştır. Halife Yezîd, kardeşi Mesleme ile kardeşinin oğlu Abbas b. Velîd'i büyük bir ordu ile âsinin üzerine göndererek isyanı bastırmıştır. İki ordu karşılaştığında şiddetli bir savaş meydana gelmiş, Yezîd b. Mühelleb'in taraftarları kendisini terk etmişler, Yezîd b. Mühelleb de savaşta öldürülmüştür.²²⁸

II. Yezîd, zayıf bir şahsiyete sahipti ve döneminde önemli bir şey kazanılmadı. Hatta bunun yerine, olaylar imparatorluk ve Emevîler aleyhine, ciddi şekilde değişmeye başladı. Selefinin, vaziyeti kurtarmak için aldığı bütün önlemler, daha önceki haline döndü. Üstü kapalı bir şekilde varolan sosyal, iktisadî ve dinî ayrımlara dayalı rahatsızlıklar, ortaya çıkmaya başlamış ve imparatorluğun varlığını tehlikeye sokmuştur. Daha da kötüsü, Himyerî ve Mudarî Araplar arasındaki eski düşmanlık, artık Kuzey Afrika, İspanya ve hatta Fransa'daki harekât kuvvetlerinin ileri üslerine kadar yayılmıştır. Müslümanlar Fransa'da katı bir direnişle karşılaşmaya başlamışlar ve Akitanya (Aquitaine) Dükü Eudes tarafından, Tuluz'dan (Toulouse) geri püskürtülmüşlerdir. Bu, Müslümanların Fransa'da aldığı ilk mağlubiyet olmuştur. II. Yezîd, imparatorluğun kargaşa içerisinde olduğu bir dönemde vefât etmiş ve yerine, 40 yaşından küçük olan kardeşi Hişâm b. Abdülmelik geçmiştir.²²⁹

5. HİŞAM B. ABDÜLMELİK DÖNEMİ (105–125/724–743)

Hişâm b. Abdülmelik Ümeyyeoğulları'nın en akıllı, ihtiyatlı ve olgunlarından birisiydi. İşleri akıllıca idare etmiştir. Yumuşak huylu ve ağır başlı, iktisat ve mâliyyeye çok önem veren, devletin gelirlerinin artırmak ve giderlerini azaltmak için bazı tedbirler alan Hişâm b. Abdülmelik döneminde devletin sınırları, doğuda Orta Asya içlerine, batıda Kuzey Afrika'dan Atlas Okyanusu'na kadar uzanıyordu. Ayrıca Endülüs ve Güney Fransa'daki bazı bölgeler devletin sınırları içerisindeydi. Bu geniş

²²⁷ Rahman, *İslâm Târihi Kronolojisi*, s. 142

²²⁸ Yâ'kubî, *Târih*, II, 310; Mes'ûdî, *Mürûcu 'z-Zeheb*, III, 210 vd.

²²⁹ Rahman, *İslâm Târihi Kronolojisi*, s. 142–143

coğrafyada dilleri ve ırkları farklı milletler yaşıyordu. Bunlar, üzerlerinde İslâmiyet'ten önceki din ve kültürlerinin izlerini taşıyorlardı. İslâm'ı yeni kabul eden milletlerin İslâm anlayışı da yüzeyseldi. Bu yüzden dinden dönmeler kolayca yapılıyordu. Yine devletin iktisâdî nizamındaki değişiklikler, halka yasal olmayan vergiler yükliyordu. Bu durum halkın tepkisine yol açıyor, bazı gurupları isyana sevk ediyordu. İslâm devleti içindeki gayri Müslim tebaanın zaman zaman Müslümanların düşmanlarıyla işbirliği yapmaları (özellikle Maverâünnehir, Ermîniyye ve Azerbaycan bölgelerinde) Emevî devletini zor durumda bırakmıştır.²³⁰

Hişâm dönemi Emevîlerin son dönemlerindeki parlak bir süreç olarak tavsif edilmesi bu dönemin müstesna mevkiini göstermektedir. Hişâm'ın iç siyâset ve idaredeki başarısının yanında dış siyâset ve fetih hareketlerindeki olumlu icraatlarının da göz önünde bulundurulması gerekir. Hişâm kendisinden önceki halifelerin başlattığı fetih hareketlerine devam etmiştir. Ümeyyeoğularının ileri gelenlerini ve kendi çocuklarını savaşa göndermiş, savaşa katılanlara da atâ²³¹ vererek, büyük komutan ve kahramanlar bu dönemde de sahneye çıkmalarına zemin hazırlamıştır.²³²

5.1. Hazarlar İle Yapılan Mücadeleler

Müslümanlar, Kafkaslar'ın dağlık bölgesinde, Hazarlar'ın elinden bir felaket yaşamışlar; Azerbaycan tahrip edilmiştir. Hişâm zamanında yapılan mücadelelerin en çetini Hazar cephesinde olmuştur. Halife Hişâm, selefi tarafından Ermeniyye valiliğine tayin edilen Cerrah b. Abdullah'a yardımcı kuvvetler göndererek Hazarlar'a karşı sefere çıkmasını emretmiş, ancak Hazar hakan'ı İslâm birliklerini hazırlıksız yakalayarak mağlup etmiştir. Bunun üzerine halife, Cerrah b. Abdullah'ın yerine Mesleme b. Abdülmelik'i tayin etmiş ve müslümanlar burada Hazarlar'la başarılı savaşlar yaparak onların bazı şehirlerini ele geçirmişlerdir. Birkaç yıl sonra Hişâm, Cerrah b. Abdullah'ı yeniden buraya vali tayin etmiştir. Tiflis üzerinden Belencer²³³ önlerine gelen ve burayı zapt eden Cerrah, Hazar başkenti Beyda'ya²³⁴ kadar ilerlemiş ve şehrin bazı kısımlarını ele geçirmiştir. Kışın yaklaşması üzerine Cerrah'ın geri

²³⁰ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s. 66

²³¹ Atâ: Verme. Bağışlama. Bahşiş. Hediye. İhsan. (Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, s.48)

²³² el-Işş, Yusuf, *ed-Devletü'l-Umeviyye*, Dimeşk, 1994, s. 297,

²³³ Belencer: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 489

²³⁴ Beyda: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 529

çekilmesinden istifade eden Hazarlar Erdebil'e kadar gelmişler ve burada yapılan savaşta Cerrah ve askerlerinin çoğu öldürülmüştür.²³⁵

Hazar tehlikesinin artması üzerine halife Hişâm, buraya, Saîd b. Amr el-Haraşî²³⁶ ve daha sonra kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i vali olarak tayin etmiştir.²³⁷ Bölge iki yıl süren şiddetli savaşlardan sonra, daha sonra halife olacak olan II. Mervân, vali olarak buraya atandıktan sonra kontrol altına alınabilmiştir. Mervân b. Muhammed el-Cezîre, Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine getirildikten sonra, çeşitli vilayetlerden topladığı kalabalık bir orduyla cepheye hareket etmiş ve Hazarlara karşı başarılar kazanarak onları daha kuzeye çekilmeye mecbur etmiştir. İki yıllık bir hazırlıktan sonra Mervân tekrar askerî harekâta başlamış, iyi donatılmış bir ordu ile iki koldan Kafkaslara girmiş ve Hazar ülkesine varmıştır. Buralarda yapılan savaşlar sonucu Hazar orduları yenilmiş ve Hazar hakanı sulh istemek durumunda kalmıştır.²³⁸ Mervân barışın ancak Hakan'ın İslâm'ı kabul etmesiyle mümkün olacağını bildirmesi üzerine hakan bu teklifi kabul etmiş ve uzun bir müddet Hazar cephesinde sükûnet sağlanmıştır.²³⁹ Mervân'ın valilik yaptığı on iki yılın çoğu düşmanla savaşta geçmiş ve bu dönemde Kafkaslardaki Gürcistan, Müslümanlar tarafından fethedilmiştir.

5.2. Anadolu Seferleri

Halife Süleyman zamanındaki İstanbul kuşatmasından sonra etkisini kaybeden Bizans topraklarına yapılan akınlar, Hişâm devrinde yeniden hızlanmıştır. Hudut garnizonları güçlendirilerek buradaki birlikler takviye edilmiştir. Hişâm H.97/716–717 yıllarında yapılan ve neticesiz kalan hücumdan sonra çok ihmal edilmiş olan Bizanslılar'a karşı yapılan seferleri yeniden başlatırken, onun orduları ekseriya yazın kazandıkları mevkiileri kışın terk etmek zorunda kaldıklarından, hilafeti sırasında hiçbir devamlı netice tahakkuk ettirilememiştir.²⁴⁰ Yaz ve kış orduları gerek karadan, gerekse denizden sürekli şekilde seferler düzenlemekle birlikte sınırlarda pek büyük değişiklikler olmamıştır. Sadece İslâm orduları Bizans topraklarının iç kesimlerine kadar dalıyor, kısa bir süre sonra da Toros engebelerinde bulunan müstahkem noktalarına dönüş yapıyorlardı.²⁴¹ H.107/726 yılında Mesleme b. Abdülmelik

²³⁵ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 267; İbn A'sem, Ebû Ahmed b. Muhammed, *el-Fütûh*, Beyrut, 1986, IV, 267 vd.

²³⁶ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 268; Taberî, *Târih*, VII, 593

²³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 173;

²³⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 292; İbn A'sem, *el-Fütûh*, IV, 289

²³⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târihi*, II,422

²⁴⁰ Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Târihi*, s. 99

²⁴¹ Mahmud Şakir, *et-Târihu'l-İslâmî*, IV, 273

komutasındaki kuvvetler İç Anadolu'ya girerek Kayseri'ye kadar ilerlemiştir.²⁴² Ertesi yıl İznik önlerinde seferlerine devam eden Mesleme'nin yanında halifenin iki oğlu Muâviye ve Süleyman çok başarı göstermişlerdir.²⁴³ H.111/729 yılında Muâviye, Kapadokya'da Harşene'yı zapt etmiş,²⁴⁴ Malatya ve Maraş çevresine akınlar düzenlemiştir. Bu akınlar hemen her yıl değişik yerlere yapılmış, bol miktarda esir ve ganimet ele geçirilmiştir.

Bu dönemde deniz cephesinde de Akdeniz Adaları'na bazı çıkarmalar yapılmıştır. Deniz savaşlarını sevk ve idare eden en meşhur komutanlar: Abdullah b. Ukbe b. Nâfi, Abdullah b. Ebî Meryem ve Meymûn b. Mihran idiler. Kuzey Afrika Emîri Ubeydullah b. el-Habbâb, Sardunya Adasına Kusem b. Avâne komutasında bir çıkarma yaptırmıştır. Kusem, adadaki kaleyi ele geçirmiş, fakat İslâm orduları dönüşte batarak boğulmuşlardır. Bizans ile zaman zaman mücadeleler denizde de devam etmiş, ancak pek başarılı netice alınamamıştır.²⁴⁵

5.3. İspanya'daki Mücadeleler ve Balâtu's-Şühedâ Savaşı

Hişâm döneminde müslümanlar batı bölgesine büyük seferler düzenlemişlerdir. Özellikle İspanya'daki Hıristiyanlara karşı sürdürülen savaş, o ana kadar Araplar'la Berberîler arasındaki ayrılıkları engellemiştir.²⁴⁶ Hişâm halife olduğunda, buranın valisi Anbese b. Süheyym el-Kelbî idi. Anbese'nin iyi biri olması ve bizzat idareyi ele alması sonucu bölge istikrara kavuştu. İdarî ve askerî tanzimler yapıldıktan sonra seferler için ordu hazırlayan²⁴⁷ Anbese, Fransa şehirlerine doğru kalabalık bir orduyla harekete geçmiş ve Pirene dağlarını aşarak bu bölgedeki birçok şehri ele geçirmiştir.²⁴⁸

Anbese'nin ölümünden sonra bölgeye vali olarak Yahya b. Seleme gönderilmiştir. Yahya Endülüs'teki işleri düzene koymuş, haksız olarak zimmîlerden alınan şeyleri geri vermiştir. Ancak Yahya ve daha sonraki valiler döneminde uzunca bir müddet fetih hareketlerine ara verilmiştir.²⁴⁹

H.112/730 yılında bölgeye Abdurrahman b. Abdullah el-Gâfikî ikinci kez vali olarak atandıktan sonra problemlerin üzerine cesaretle giderek bölgede bozulan

²⁴² Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 263–264

²⁴³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, II, 423

²⁴⁴ Taberî, *Târih*, VII, 593

²⁴⁵ Mahmud Şakir, *et-Târîhu'l-İslâmî*, IV, 274

²⁴⁶ Basset, Rene, "Külsüm", *İA*, İstanbul, 1993, VI, 1079–1080

²⁴⁷ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s.189

²⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,136

²⁴⁹ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s.190

nizamı yeniden sağlamıştır. İç sükûneti sağladıktan sonra Fransa seferlerine başlayan el-Gâfikî, Fransa'nın iç bölgelerine kadar ilerlemiş ve pek çok ganimet almıştır.²⁵⁰

Pirene sıradağlarını aşarak Avrupa üzerinden İstanbul'u fethetme ve oradan Sûriye'ye uzanma fikri Müslümanların Hz. Osman zamanından beri takip ettikleri bir askerî strateji olmuştur. Mûsâ b. Nusayr'dan sonra Endülüs'teki İslâm ordularına başkumandan tayin edilen Hür b. Abdurrahman es-Sekafi (M.717–718) Pirene dağlarını aşmış, Merovenjien hanedanına mensup kumandanlarla Aquitania asilzadeleri arasındaki çekişmelerden faydalanarak Fransa içlerine başarılı seferler düzenlemiştir. Yerine geçen Semh b. Mâlik el-Havlânî de bu akınları sürdürerek başarılı sonuçlar elde etmiştir.²⁵¹

Kuzey Avrupa üzerine düzenlenen sonuncu ve en büyük sefer ise Abdurrahman el-Gâfikî tarafından gerçekleştirilmiştir. Abdurrahman savaş hazırlıklarını tamamladıktan sonra Frank topraklarına girmiş ve Pireneler'i aşarak Bordeaux şehrine doğru ilerlemeye başlamıştır. İslâm ordusu daha sonra kuzeye doğru ileri harekâtına devam ederek güzergâhındaki kaleleri ele geçirmiş ve birçok ganimetlere sahip olmuştur. Nihayet Poitiers şehrini de zapt edip Franklar için çok önemli bir dinî merkez olan Tours'a yaklaşırken, Dük Eudes eski düşmanı olmasına rağmen Charles Martel'e başvurarak ondan acele yardım istemek durumunda kalmıştır. Charles durumun vahametini kavrayıp derhal harekete geçmiştir. İki tarafın öncü kuvvetleri arasında meydana gelen ilk çatışmanın ardından Abdurrahman el-Gâfikî güneye, Poitiers ile Tours arasındaki ovaya çekilmiş ve hazırlıklarını tamamlayarak savaşa hazır vaziyette yedi gün beklemişlerdir. Bu arada İslam ordusunun uzunca bir zamandan beri seferde olması ve birçok savaş yapmış olmasından dolayı biraz yorgun olması, buralara uzun bir mesafe katederek gelmiş olmaları²⁵² unutulmamalıdır. Bu süreyi iki ordu birbirini süzerek geçirmişler, karşılıklı olarak ok atmanın dışında ciddi bir çatışma olmamakla birlikte, nihayet sekizinci gün hafif süvari birliklerinden oluşan İslâm ordusu hücumu geçmiş, fakat birbirlerine sıkı sıkıya kenetlenmiş zırhlı Frank birliklerinin saflarını yaramamıştır. Çarpışmada aralarında Abdurrahman el-Gâfikî'nin de bulunduğu pek çok kişi şehit düşmüş, akşam olunca savaşa ara verilerek taraflar ordugâhlarına çekilmişlerdir. Eyâlet merkezi Kurtuba'dan yaklaşık 700 mil uzakta olan İslam ordusunun geriden destek alma konusunda da ümîdi olmayınca, gece durumu değerlendiren Müslüman kumandanlar götürebilecekleri

²⁵⁰ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s.191

²⁵¹ Özaydın, Abdülkerim, "Balâtü's-Şühedâ" *DİA*, İstanbul, 1992, V, 391–392

²⁵² Abdüşşâfi Muhammed Abdüllatîf, *el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî*, Kahire, 1984, s. 324

kadar ağırlıklarını yanlarına alıp savaş meydanından uzaklaşmaya karar vermişler ve karanlıktan faydalanarak savaş meydanından çekilmişlerdir.²⁵³

XI. yüzyıl Endülüs Târihçileri çok sayıda Müslümanın şehit düştüğü bu yere ve bu savaşa Balâtü's-Şühedâ (şehitler yolu) adını vermişlerdir. Daha sonraki İslâm Târihçileri ise bu savaşa “Gazvetü'l-Balât” veya “Vak'atü'l-Balât” demişlerdir. Philip Hitti belât kelimesinin Lâtince veya Grekçe bir kelime olan platea veya paiatiumun, Süryânîce'den Arapça'ya geçmiş bir şekli olduğunu, savaşın meydana geldiği yerde Romalılar'dan kalma taştan bir yol bulunduğu için de bu savaşa Balât adının verildiğini söyler.²⁵⁴

Müslüman Târihçiler belki de bozgun sebebiyle Balâtü's-Şühedâ üzerinde pek durmamışlardır. Buna karşılık Batılı Târihçiler bu savaşa büyük önem verirler ve bunu Doğu-Batı, İslâm-Hıristiyan mücadelesi açısından bir dönüm noktası, Charles Martell'i de Avrupa'yı İslâm istilâsından kurtaran büyük bir kahraman olarak kabul ederler. İ. Hakkı Atçeken'de aynı görüşü paylaşarak Hristiyan kaynakların ve batılı tarihçilerin bu savaşla ilgili tafsilatlı bilgiler verdiğini ve bu zaferlerini mübalağalı bir şekilde anlattıklarını ifade ettikten sonra, batılı tarihçilerin bu savaşı Hristiyanlığın bir zaferi ve Avrupa'nın İslâmiyet tehlikesinden kurtulduğu gün olarak tavsif ettiklerini söylemiştir.²⁵⁵ Bazı târihçiler ise Müslümanların bu bozgunun iki yıl sonra Fransa'da önemli bazı şehirleri ele geçirdiklerini, dokuz yıl sonra Lyon'a ulaştıklarını ve Arbûne'yi (Narbonne) zapt edip, M.759 yılına kadar burayı askerî bir üs olarak kullandıklarını, bu yenilgiden sonra da iki asır müddetle Fransa'da varlıklarını sürdürdüklerini hatırlatarak bu zaferin sanıldığı kadar önemli olmadığını söylerler.²⁵⁶

Hişâm, yaklaşık yirmi yıllık bir idareden sonra, 60 yaşlarında iken, Rakka yakınlarında, Rusâfe'daki²⁵⁷ (Sûriye) sarayında, Şubat ayı içerisinde vefât etti. Onun ölümüyle, Emevîlerin altın çağı sona ermekle kalmadı, hızlı bir düşüş de başladı. O zamana kadar İslâm Devleti kara üzerindeki en son sınırlarına gelmişti. Akdeniz'de de, Kıbrıs, Rodos, Girit v.s. gibi adaların kontrolünü zaman zaman veya uzun süreli olarak ellerinde tutan Müslümanlar, yenilmez bir güç olmuşlardı.²⁵⁸

²⁵³ Rahman, *İslâm Târîhi Kronolojisi*, s. 147–148

²⁵⁴ Hitti, Philip, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târîhi*, trc: Tuğ, Salih, İstanbul, 1980, III, 787

²⁵⁵ Atçeken, “Puvatya Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma”, *S.Ü.İ.F.D.*, s.256

²⁵⁶ Özaydın, “Balâtü's-Şühedâ”, *DİA*, V, 391–392

²⁵⁷ Rusâfe: Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 47

²⁵⁸ Rahman, *İslâm Târîhi Kronolojisi*, s. 154

6. HİŞÂM B. ABDÜLMELİK SONRASI DÖNEMLER (125–132/743–750)

Hişâm sonrası dönemlerde herhangi bir fetih hareketi rastlamamaktayız. Başa gelen halifeler ya devlet işleriyle uğraşmayıp günlerini zevk ve eğlencelerle geçirmişler ya da isyanlardan dolayı fetih hareketlerinde bulunma fırsatı bulamamışlardır. Konumuzun bütünlüğü açısından Hişâm'dan sonraki halifelerle ilgili kısa bilgiler verip geçeceğiz.

6.1. II. Velîd b. II. Yezîd (125–126/743–744)

Velîd'e amcası Hişâm'ın ölümünden hemen sonra bey'at edildi ve II. Velîd hilafet makamına oturdu. Bu sırada 35 yaşında olan II. Velîd halife olur olmaz amcası Hişâm'ın tayin etmiş olduğu ve onun kendi istikbaliyle oynamasına destek veren memurları azledip hapsedirmiştir.²⁵⁹ Hişâm'ın sağlamaya çalıştığı mâlî dengeler alt üst olmuş,²⁶⁰ sonuçta ülke ekonomik istikrarsızlığa sürüklenmiştir.

Velîd çok kısa bir sürede kendi ailesi mensupları da dâhil hemen hemen herkesin düşmanlığını kazanmıştır. Bu dönemde kabîleler arasındaki mücadeleler daha da şiddetlenmiştir. Nihayet onun tahttan indirilmesine karar verilmiş ve mukâbil halife olarak Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik ortaya çıkmıştır. H.126/744 te öldürülmesi suretiyle hilafetine son verilmiştir.²⁶¹

II. Velîd'in öldürülmesi, Ümeyyeoğulları'nın hâkimiyetinin artık sona erdiğini gösteriyor. Bu döneme kadar Ümeyyeoğulları'ndan hiçbir kimse halife olan diğer bir Ümeyyeoğlu'nu öldürerek iş başına gelmemiştir. Bu olay şimdiye kadar kendilerine sadakatla bağlı bulunan Sûriye halkı karşısında hilafetin itibarını sarsmış ve bundan sonra da eyaletlerdeki karışıklıklar önlenemez hale gelmiştir.²⁶² Bu ihtilal Emevîler Târîhi'nde yeni bir sayfa açmış, iktidara gelmek için darbe yapılabileceği düşüncesi meşrûiyet kazanmıştır. Bu gelişme başka karşı ihtilaller ve saray kavgalarının da önünü açmıştır.²⁶³ Bu da sonun başlangıcı olmuştur.

²⁵⁹ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 291; Yâ'kubî, *Târih*, II, 331

²⁶⁰ Yâ'kubî, *Târih*, II, 333

²⁶¹ Halife b. Hayyât, *Târih*, s.289–290; *el-İmâme ve 's-Siyâse*, II, 112; Mahmud Şakir, *et-Târihu'l-İslâmî*, IV, 284–285

²⁶² Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Târîhi*, s. 102; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, II, 427

²⁶³ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Târîhi*, s. 242

6.2. III. Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik (126/744)

Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik'in hilafete geçiş usûlü Emevîler Târîhinde bir ilktir. O, vasiyet ve ya tayinle değil, halk ihtilaliyle devlet başkanı olmuştur. Bu ihtilalden sonra Emevî toplumunun kurucu unsurları olan Adnânî ve Kahtânî Araplarının bir arada yaşayamayacakları açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.²⁶⁴

O'nun döneminde fitneler yayılmış, (işbaşındaki) Mervânoğulları Hanedanlığı'nın birliği bozulmuştur.²⁶⁵ Yezîd H. 126/744 târihinde vefât etmiş, kendisine halef olarak kardeşi İbrahim b. Velîd'i tayin etmiştir.²⁶⁶

6.3. İbrahim b. Velîd b. Abdülmelik (126–127/744–745)

İbrahim b. Velîd'in halife ilan edilmesi üzerine iç karışıklıklar daha da artmış, Mervân b. Muhammed, II. Velîd'in mirasçılarının haklarını korumak bahanesiyle isyan ederek Sûriye üzerine harekete geçmiştir.²⁶⁷ Bu sırada Kınnesrîn'de bulunan Kays kabîlesi mensupları da ona katılmıştır. Süleyman b. Hişâm'ın birlikleri tarafından karşılanan Mervân, yapılan savaşta Süleyman'ı mağlup etmiştir. Mağlub olan Süleyman, Dimeşk'e kaçarken ordusu da dağılmıştır. Süleyman b. Hişâm ve İbrahim b. I. Velîd, Kelblilerin merkezi olan Tedmür'e sığınmışlardır. H.127/744 târihinde Mervân b. Muhammed Dimeşk'e girerek halifeliğini ilan etmiştir.²⁶⁸

6.4. Mervân b. Muhammed (127–132/745–750)

II. Mervân göreve başladıktan sonra, II. Velîd'in katlinden sorumlu tuttuğu kimseler hariç önceden karşısında yer alanların hepsini affetmiştir. Halifelikten vazgeçtiğini açıklayan İbrahim b. Velîd ile kumandanı Süleyman b. Hişâm'ı da bağışlayarak bey'atlarını kabul eden II. Mervân kendisine karşı olduklarını bildiği bölge halkının desteğini almak ümidiyle Sûriye'nin dört büyük şehrine halkın istediği kişileri vali tayin etmiştir.²⁶⁹

Dimeşk'ta işleri yoluna koyduktan sonra kendisini destekleyen Kaysî kabîlelerin merkezi olan Harran'a gitti. Hükümet merkezini ve hazineyi de oraya taşıdı.²⁷⁰ Ancak

²⁶⁴ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Târîhi*, s. 243

²⁶⁵ Mahmud Şakir, *et-Târîhu'l-İslâmî*, IV, 289–290

²⁶⁶ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, II, 428.

²⁶⁷ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 322; Taberî, *Târîh*, VII, 298 vd.

²⁶⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 296; *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 113; Yâ'kubî, *Târîh*, II, 337, İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 22

²⁶⁹ Kurt, Hasan, "Mervan II", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 227

²⁷⁰ Yâ'kubî, *Târîh*, II, 338; Taberî, *Târîh*, VII, 312 vd.

bu hareketi baştan itibaren Emevî saltanatının devamını sağlayan Sûriye'deki Yemen asıllı kabîlelerin isyanına sebep oldu. Bu ihtilâf bütün vilâyetlere sıçradı ve kabîleler arasında silâhlı mücadele başladı. Aynı zamanda Emevî hânedânı arasındaki aile birliği bozuldu, onlardan bazıları halifelîği ele geçirmek için bu isyanlara katıldı.²⁷¹

Bu gelişmeler o zamana kadar Emevî saltanatının devamında en büyük rolü oynayan Sûriyeliler'in devlete olan desteklerini çektiklerinin bir işareti olmuştur. Bu hadise Şam-Cezîre coğrafyasında Kaysî-Kelbî çatışmasının da habercisi olmuştur.²⁷²

Hilafete oturduğu andan itibaren cepheden cepheye koşmak zorunda kalan II. Mervân yaklaşık üç yıl içinde el-Cezîre, Irak, Sûriye, Mısır ve Arabistan'da kontrolü sağlayarak başşehir Harran'a dönmüş, ancak tam bu sırada kendisini ve Emevî hânedânını ortadan kaldıracak büyük bir isyanla karşılaşmıştır. Horasan bölgesinde Emevîler'e muhalif unsurları bir araya getiren ve bilhassa İranlı mevâlî tarafından desteklenen Ebû Müslim el-Horasânî, Ramazan 129'da siyah bayrağı açarak Abbâsî isyanını başlatmıştır. H.131/749 yılı sona ermeden Abbâsî orduları Horasan'ın tamamını kontrol altına almışlardır.²⁷³

Bir süre sonra Kûfe'yi ele geçiren Abbâsî isyanının liderleri, Ebû'l-Abbas es-Seffâh'ı halife ilân etmişlerdir.²⁷⁴ Abbâsîler'in ilk halifesi olarak bey'at alan Seffâh amcası Abdullah b. Ali b. Abdullah'ı bir ordunun başında Mervân'a karşı gönderdiğinde savaş hazırlıklarını tamamlayıp Harran'dan Musul'a hareket eden II. Mervân, Büyük Zap suyunun sol sahilinde Abbâsî ordusuyla karşılaşmıştır. 2 Cemâziyelâhir 132'de başlayan ve gün geçtikçe şiddetini arttıran savaş 11 Cemâziyelâhir Cumartesi sabahı Mervân'ın ağır hezimetıyla sonuçlanmıştır.²⁷⁵

Mervân, kumandan olarak girdiği savaşlarda aldığı bu ilk mağlûbiyetin ardından emrindeki kuvvetlerle Yukarı Mısır'ın Bûsîr köyüne kadar çekilmiş, burada kendisine yetişen Abbâsî kuvvetleriyle girdiği çatışma sırasında öldürülmüştür.²⁷⁶ Vâsıt'ta direnen eski Irak valisi Ebû Hâlid b. Hübeyre'nin de teslim olmasıyla Emevî Devleti târihe karışmıştır.²⁷⁷

²⁷¹ Kurt, "Mervân II", *DİA*, XXIX, 228

²⁷² Apak, *Anahatlarıyla İslâm Târihi*, s. 248

²⁷³ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 318; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 333; Taberî, *Târih*, VII, 388 vd;

²⁷⁴ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 321; *el-Îmâme ve's-Siyâse*, II, 117; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 337 vd.

²⁷⁵ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 325; *el-Îmâme ve's-Siyâse*, II, 118–119; Yâ'kubî, *Târih*, II, 345, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 286; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 42 vd

²⁷⁶ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 326; *el-Îmâme ve's-Siyâse*, II, 119–120; Yâ'kubî, *Târih*, II, 346;

Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, III, 261 vd; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 286; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 42 vd

²⁷⁷ Kurt, "Mervân II", *DİA*, XXIX, 229

Mervânî-Emevîhalifeleri döneminde fetih hareketleri Abdülmelik ve oğulları Velîd, Süleyman ve Hişâm dönemlerinde yoğunlaşmıştır. Abdülmelik hilafete geçince başta bir takım iç meselelerle uğraşmışsa da birlik ve beraberliği tesis ettikten sonra hızlı bir şekilde fetih faaliyetlerine girişmiştir. Kurumsallaşmasını tamamlayan, iç huzurun sağlandığı ve dış politikada başarıdan başarıya koşan bir devlet devralan Velîd, içte ve dıştaki başarılı politikaları devam ettirerek Emevîler devletine altın çağını yaşatmıştır. Süleyman işbaşına geçtiğinde ise bu politikaları devam ettiremeyince iç ve dış siyasette duraklama dönemine girilmiştir. Hişâmla birlikte yeniden toparlanmaya çalışan Emevî iktidarı Hişâm'dan sonra artık eski kuvvetini kazanamamıştır.

Hişâm'ın ölümü ile Mervân'ın tahta çıkışı arasındaki dönem, Emevî hanedanlığı içerisinde şiddetli iktidar kavgalarına sahne olmuştur. Ayrıca, devletin başında, müsrifçe alışkanlıkları ve zevke düşkünlükleriyle, çöküşü hızlandıran üç lider (II. Velîd, III. Yezîd ve İbrahim) geçmiştir. Buna ilaveten, imparatorluğun her tarafına yayılarak, imparatorluğu bölmeye başlayan çeşitli ayrımlar ve şiddetli iç düşmanlıklar ortaya çıkmıştır. Öyle müthiş bir siyâsî çürüme başlamıştır ki, bir siyâsetçiden çok, asker olan II. Mervân, bu akışı tersine çevirememiştir.²⁷⁸

---

²⁷⁸ Rahman, H.U., *İslâm Târihi Kronolojisi*, s. 155

İKİNCİ BÖLÜM

FETİH HAREKETLERİNDE İZLENEN SİYASET VE SONUÇLARI

Mervânî-Emevî halifeleri döneminde yapılan ve sınırları, Çin Seddi'nden Atlas Okyanusu'na kadar uzatan fetihlerin gelişi güzel yapılmadığı açıkça ortadadır. İslâm dünyasının sınırlarının bu kadar genişlemesine sebep olan halifeler vali ve komutanlar fetihler esnasında takip etmiş oldukları politikalarla İslâm'ın buralardaki insanlar arasında yayılmasını ve kalıcı olmasını sağlamışlardır. Bu fetihlerin hem Emevî devletine hem de vali ve ordu komutanlarına yüklü miktarda ganimetler getirdiği gibi onlardan bir takım şeyleri de götürmüştür. Yapılan fetih hareketleri, bazı bölge halkları üzerinde olumsuz tesirler icra ederken bazı bölge halkları arasında ise çok olumlu tesirler icra etmiş ve bu bölgelere çok şeyler kazandırmıştır.

Araştırmamızın bu bölümünde bu fetihlerin gerçekleşmesinde önemli rol oynayan dört Emevî halifelesinin ve onların tayin etmiş oldukları vali ve komutanların bu fetihler esnasında nasıl bir politika takip ettiklerini ve başarıya ulaştıklarını, ayrıca yapılan bu fetihlerin hem Emevî devleti açısından hem de bu bölge halkları açısından sosyal, dînî, askerî, siyasî ve ekonomik ne gibi sonuçlar doğurduğu üzerinde durulacaktır.

1. FETİHLER ESNASINDA TAKİP EDİLEN POLİTİKALAR

Emevîler döneminde fetihler açısından halifelerin genelde olumlu icraatlarda bulunmuş oldukları, özellikle Muâviye, Abdülmelik ve I.Velîd dönemlerinde birçok şehir ve bölgenin fethedildiği, devletin sınırlarının olabildiğince genişlediği önceki bölümlerde anlatılmıştı. Emevî halifeleri fetihlerle İslâmiyet'in yayılmasının aynı şeyler olduğu düşüncesinden hareketle, birçok askeri sefere ya bizzat katılmışlar ya da bazı komutanlar tayin etmişlerdir. Halifelerin kendi oğullarını ve yakınlarını askerî seferlere komutan tayin etmeleri bir gelenek halini almıştı.²⁷⁹

²⁷⁹ Yiğit, "Emevîler", *DİA*, XI, 94-95

1.1. Halifelerin Takip Etmiş Oldukları Politikalar

1.1.1. Abdülmelik b. Mervân (86/696)

“Ebü'l-Mülûk” (hükümdarlar babası) denilen Abdülmelik b. Mervân 65/685 yılında halife olduğunda babasından siyasî parçalanmışlıkla malul bir devlet devralmıştı. Dolayısıyla onun öncelikli görevi ülkede birliği temin etmek, müstakil idareler altında yaşayan toplulukları tekrar Emevî hâkimiyeti altına almaktı. Abdullah b. Zübeyr’in etkisiz hale getirilmesi, Hâricîlerin büyük oranda kontrol altına alınmaları bu hedefin belli oranlarda gerçekleşmesini sağladı. Ancak onun bu adımlarla birleştirdiği topraklar, Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde fethedilen bölgelerle sınırlı kalmıştı. Hâlbuki Emevîler’in ilk devlet başkanı Muâviye zamanında daha uzak beldeler fethedilmişti. Başlangıçta Emevîler’in idaresine boyun eğen bölge halkları Muâviye’nin vefatından sonraki hadisleri fırsat bilip, itaatan vazgeçmiş ve bağımsız davranmaya başlamışlardı. Dolayısıyla Abdülmelik’in siyâsî rakiplerini ortadan kaldırmasından sonraki görevi, geçmişte Emevî hâkimiyetine boyun eğmiş olan bölgeleri yeniden itaat altına almak, devletin sınırlarını en azından Muâviye dönemindeki noktasına ulaştırmaktı. Abdülmelik bu amaçla yönetiminin ikinci yarısında Yezîd b. Muâviye döneminden beri terk edilmiş görünen dış politikaya yeniden dönmeye karar verdi. Bu doğrultuda doğuda Horasan, kuzeyde Anadolu, batıda da Kuzey Afrika üzerine seferler başlatıldı.

Abdülmelik b. Mervân kendisi herhangi bir ordunun başında fetih hareketlerine katılmamış ancak tayin ettiği valiler ve komutanlar onun adına bu fetih hareketlerini idare etmişlerdir. Bu bağlamda halife Abdülmelik b. Mervân, fetih hareketlerine katılan valileri desteklemiş ve onara lojistik destek sağlamayı asla ihmal etmemiştir. Kabîleler arası asabiyet çekişmelerine fırsat vermeyen ve Arap kabîleleri arasında denge unsuruna azami gayret göstermiştir.

Abdülmelik b. Mervân ülkenin doğusunda siyasî hâkimiyetin tesis edilmesi, ayrıca mümkün olursa fetihlerin yeniden başlatılması görevini Irak valisi Haccâc b. Yusuf’a verdi. Dolayısıyla Abdülmelik zamanında Emevîler’in doğu politikası H.75/695 yılından itibaren Haccâc b. Yusuf tarafından icrâ edilmiştir.²⁸⁰

Haccâc b. Yusuf’un Afganistan’ın fethi için hazırlamış olduğu ordu, Abdurrahman b. Eş’as komutasında isyan etti. Abdurrahman, Haccâc’ı vali olarak tanımadığını ve halifeye yapmış olduğu bey’atı bozduğunu ilan etti. Böylece Horasan

²⁸⁰ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Târihi*, s. 146-147

ve Irak'ta doğrudan Emevî devletini hedef alan bir isyan patlak vermiş oldu.²⁸¹ Horasan valisi Mühelleb b. Ebî Sufra bu isyanı önleyemeyince âsîlerin ordusu kolayca Basra'ya ulaştı. İşte bu isyan esnasında halife Abdülmelik b. Mervân, Haccâc'ı kardeşi Muhammed ve oğlu Abdullah komutasındaki ordularla destekledi. Bu esnada karşı tarafı isyandan vazgeçirmek için onlara, kendisine itaat etmeleri durumunda maaşlarının Sûriyeli askerlerin maaşlarına eşitleneceğine, Haccâc'ın Irak genel valiliğinden uzaklaştırılacağına, liderleri Abdurrahman'ın da istediği yere vali olarak atanacağına dair birtakım vaatlerde bulunarak onların kafalarının karışmasına sebep olmuş ve Deyru'l-Cemâcim savaşıyla bu isyan bastırılmıştır.²⁸²

Ukbe b. Nâfi'nin, Kuseyle tarafından şehit edilip ordusunun dağıtılmasından sonra Abdülmelik'in yönetime gelinceye kadarki zaman diliminde Kuzey Afrika'daki hâkimiyet Kuseyle'nin elinde kaldı.²⁸³ Abdülmelik, gelişmelerin Müslümanların Afrika'nın kuzeyindeki varlığını da tehdit etmeye başladığını fark edince Züheyr b. Kays komutasındaki orduyu bölgeye sevk etmiştir. Yapılan savaşlar sonucu Kuzey Afrika'daki dengeler yeniden Müslümanlar lehine dönmeye başlamıştır.²⁸⁴ Ancak daha sonra Züheyr b. Kays Bizanslılarla yapmış olduğu bir savaşta şehit düşünce sayıca az olan Müslümanlar, Bizans karşısında yenilgiye uğramışlardır.²⁸⁵ Ukbe b. Nâfi'den sonra olduğu gibi Kuzey Afrika'da ikinci bir fetret dönemi başlamış oldu.²⁸⁶ Mısır valisi Abdülazîz b. Mervân halifeden yeniden kuvvet isteyince halife buraya taze bir kuvvet hazırlayarak Hassan b. Nu'man el-Gassânî idaresinde bölgeye sevk etti.²⁸⁷ Böylece dengeler yeniden Müslümanlar lehine dönmüş oldu.

Abdülmelik b. Mervân hilafete geldiği ilk yıllarda iç karışıklıklar sebebiyle Bizans'ın şerrinden emin olmak amacıyla Bizans'a yıllık vergi vererek anlaşma yapmıştı. Daha önce Muâviye'nin de izlediği bu politikayla halife Abdülmelik, iç karışıklıkları düzeltinceye kadar, Bizans'ı devre dışı bırakmış ve onlarla uğraşmak durumunda kalmamıştır. Irak'ta isyan eden Muhtar es-Sakafî ile Abdullah b. Zübeyr'in mücadelelerinde de taraf olmayan Abdülmelik b. Mervân bu mücadelelerde siyâsî düşmanlarının birbirlerini yıpratmasını izlemiş ve bundan kendi

²⁸¹ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 215–216; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tival*, s. 289–291; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 138–139

²⁸² Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tival*, s. 291–292; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 139–141; Yâ'kubî, *Târih*, II, 278

²⁸³ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 192; İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 198–199; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 308–309

²⁸⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 200; Belazûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 321

²⁸⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 201; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 31

²⁸⁶ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Târihi*, s. 156

²⁸⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 203

güçlenerek çıkmasını bilmiştir. Ülke içerisinde birlik ve beraberlik tesis edilip değişik bölgelere ordular gönderilmeye başlayınca Abdülmelik b. Mervân Bizans'a karşı harekete geçmeye karar vermiştir. Cezîre valisi kardeşi Muhammed b. Mervân'ı Bizans'a seferler düzenlemekle görevlendirdi.²⁸⁸ Zamanla Anadolu seferleri yaz ve kış olmak üzere senede iki defa olmaya başladı. Daha sonraki senelerde halife Abdülmelik Anadolu'ya oğulları Velîd ve Abdullah'ın komutasında birlikler gönderdiğini görüyoruz.

Bütün bunlardan, Abdülmelik'in seçmiş olduğu vali ve komutanlarda ne kadar isabetli olduğu açıkça anlaşılıyor. Bu fetihler esnasında Abdülmelik valilerinin ve komutanlarının arkasında durmuş, onları lojistik bakımdan desteklemiş ve vali ve komutanlarının başarılı olması için halife olarak kendisine düşen her türlü çabayı sarf etmiştir. Bununla birlikte elinin daha da güçlenmesi için Bizans'ı vergiyle bir müddet kendinden uzak tutması da iç karışıklıkları düzeltmesi ve diğer fetih ordularına yardım açısından önemli bir siyâsî taktik olmuştur. Anadolu'nun fethi için ise ordu komutanı olarak kardeşi ve oğullarını seçmesi ise Anadolu'ya verdiği önemi göstermektedir.

Ayrıca bu dönemde Arap orduları Bizans'la daha çok sınır boylarında mücadele etmişler ve seferlerini kısa zamanda tamamlayıp ülkelerine dönmüşlerdir. Bunda devlet başkanının iç problemlere ağırlık vermek zorunda kalmasının mutlaka etkisi vardır. Ancak yine de Abdülmelik zamanında gerçekleşen askerî faaliyetlerin, oğlu Velîd ve sonraki dönemlerdeki Anadolu seferleri için önemli bir hazırlık sürecini teşkil ettiği de unutulmamalıdır.²⁸⁹

1.1.2. Velîd b. Abdülmelik (96/715)

Babasından siyâsî istikrarını sağlamış güçlü bir yönetim ve büyümeye hazır bir devlet devralan Velîd b. Abdülmelik'in öncelikli hedefi, devletin her anlamda daha çok güçlendirilmesi, sınırların genişletilmesi ve sosyal refahın artırılması olmuştur. Babası döneminde içerde temin edilen birlik sebebiyle, Velîd'in devlet başkanlığı sürecinde İslâm târihinin en etkileyici fetihlerine sahne olunmuştur. Bu dönemdeki fetih hareketleri Emevîler devletinin geleneksel fetih stratejisinin tipik

²⁸⁸ Belazûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, s.266; Taberî, *Târih*, VI,202; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 7

²⁸⁹ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Târihi*, s. 162

yansımalarını gösterir ki, doğu seferleri, Bizans üzerine askerî harekât ve Kuzey Afrika-Endülüs fetihleri bunun göstergeleridir.²⁹⁰

Velîd b. Abdülmelik, yönetimde ve fetihler esnasında babasının politik anlayışını devam ettirmiş, daha önce tayin edilmiş bulunan vali ve komutanları vazifelerinde tutmuştur. Yeni tayin edeceği idarecileri de yine babası dönemindeki bürokratlarla istişare ederek atamış ve tam bir ekip çalışması içerisinde devleti idare etmiştir. Dolayısıyla Velîd dönemindeki politik anlayışta, Abdülmelik döneminden farklı önemli bir değişiklik görülmez. Yönetimlerindeki tek farklılık, Abdülmelik döneminde ağırlık iç politikaya verilmişken Velîd döneminde dış politikaya ağırlık verilmiştir. Başka bir ifadeyle Abdülmelik döneminde ülke birliğinin tesis edilmiş olmasıyla, Velîd daha çok dış politikaya, fetih hareketlerine yoğunlaşmıştır. Bu dönemde gerek doğuda gerekse batıda devam eden fetih hareketleri Müslümanları meşgul ettiği için, Arap kabîleleri, kendi aralarında iç çatışma ve asabiyet kavgalarına girmeye pek fırsat bulamamışlardır.²⁹¹

Irak-Horasan-Mâverâünnehir hattının yönetimini (buralarda zor kullanarak da olsa sukûneti sağlayan) Haccâc'a bırakmıştır.²⁹² Ifrikiyye ve Mağrib bölgesinin yönetimini Mûsâ b. Nusayr'a vermiş ve hatta daha rahat hareket etmesi için bu bölgeleri ayrı birer eyalet kabul ederek Mısır'dan ayırmış ve merkeze bağlı hale getirmiştir. Bu durum da daha öncede belirtildiği gibi Mûsâ b. Nusayr'ın fetih hareketlerinde ona kolaylık sağlamıştır. Velîd b. Abdülmelik vali ve komutanlarını yapmış oldukları fetihlerde desteklemenin yanında, onların bir maceraya atılmamalarını ve tedbirli olmaları gerektiği talimatını vermeyi de ihmal etmemiş, komutanları onun adına fetih hareketlerini yönetirken, kendisi merkezden komutanların haberlerini alıp onları sevk ve idare etmiştir.

Halife Velîd b. Abdülmelik Anadolu fetihleri için yine babası Abdülmelik'in politikasını takip etmiş ve Anadolu'ya sefere çıkardığı orduların başına genellikle kardeşlerini ve oğullarını komutan olarak tayin etmiştir. Mesleme b. Abdülmelik, Hişâm b. Abdülmelik H.87/705, Abbas b. Velîd H.88/706, Mervân b. Velîd H.93/711 ve Abdülazîz b. Velîd yine H.93/711 yıllarında gerçekleşen askerî faaliyetlerde komutan olarak görev almışlardır.²⁹³

²⁹⁰ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Târîhi*, s. 169

²⁹¹ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Târîhi*, s. 167-168

²⁹² Yâ'kubî, *Târîh*, II, 283-284

²⁹³ Taberî, *Târîh*, VI, 429-434-449

1.1.3. Süleyman b. Abdülmelik (99/717)

Kardeşi Velîd b. Abdülmelik'ten sınırları batıda Fransa'ya, doğuda ise Çin'e dayanmış ve içeride de her hangi bir karışıklığın olmadığı bir imparatorluk alan Süleyman b. Abdülmelik, babası ve kardeşinin (izleyip Emevî devletine altın çağlarını yaşattıkları) politikalarını takip etmeyip kendisi için bambaşka bir yol çizmiştir.

Emevî devletinde Süleyman b. Abdülmelik döneminde meydana gelen en önemli politik değişiklik, Muâviye b. Ebî Süfyân'ın kurduğu, daha sonra Abdülmelik ve Velîd tarafından titizlikle devam ettirilen, yönetimde kabîleler arası denge anlayışının tamamen terk edilmesidir. Süleyman döneminde Kuzeyli-Güneyli Araplar, Mudarîler-Yemenîler ya da Kaysîler-Kelbîler şeklinde bloklaşan Arap kabîleleri birbirlerine rakip aktif politik aktörler haline gelmişlerdir. Kabîlecilik anlayışını siyâsetinin temeline oturtan Süleyman b. Abdülmelik, bunun gereği olarak ta göreve gelir gelmez Velîd döneminde görev yapan bürokratları azletmiştir.

Velîd b. Abdülmelik'in şöhretli vali ve komutanlarına veliahtlıktan düşürülmesi konusunda destek vermelerinden dolayı düşmanca tavır takınan Süleyman b. Abdülmelik, bu anlayışının bir yansıması olarak daha önce hapsedilmiş bulunan bir takım yönetim muhaliflerinin tamamını serbest bıraktı. Bu uygulamalar neticesinde ülkede yeni iktidarın taraftarları ve eski yönetimin destekçileri şeklinde iki muhalif, hatta düşman blok oluştu.²⁹⁴ Irak umumî valisi Haccâc b. Yusuf es-Sekâfi, Süleyman iktidara gelmeden az evvel vefat etmiş olduğundan onun hışmından kurtulmuştu. Ancak Haccâc'ın yakınları ve onun atadığı komutanlar ve bürokratlar onun kadar şanslı olamamıştır. Öncelikli olarak Türkistan fatihi olarak bilinen Kuteybe b. Müslim'in ve Hindistan ordusu komutanı Muhammed b. Kâsım'ın değişik vesilelerle öldürülmeleri sağlandı.²⁹⁵ Afrika genel valisi ve İspanya fatihi Mûsâ b. Nusayr ve yardımcısı Târik b. Ziyad görevlerinden azledilerek değişik cezalarla cezalandırıldılar. Hatta Mûsâ'nın, İspanya'da yerine vekil bıraktığı oğlu Abdülazîz değişik sebeplerle idam edildi.²⁹⁶

Tecrübeli ve devlete çok hizmeti geçmiş pek çok şöhretli vali ve komutanların kişisel nedenlerle görevlerinden alınıp bir kısmının öldürülmesi, bir kısmının ise kötü

²⁹⁴ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Târihi*, s. 190

²⁹⁵ Belazûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 594 vd; Yâ'kubî, *Târih*, II, 295 vd; Taberî, *Târih*, VI, 506 vd; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 133 vd; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 171 vd;

²⁹⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 211; *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 69-70; ayr. Bkz. Atçeken, *Endülü's'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s.85 vd.

muamelelere maruz kalmaları, bir taraftan dış politika ve fetihlerde ani bir duraklama dönemine girilmesine diğer taraftan da, kabîleler arasında çatışmaların başlamasına sebep olmuştur.²⁹⁷

Bu dönemde bütün bunları gölgede bırakabilecek bir faaliyet olan İstanbul'un üçüncü defa muhasarası yapılmış²⁹⁸ ve yaklaşık bir yıl süren bu muhasara da fiyaskoyla sonuçlanınca, Süleyman b. Abdülmelik dönemi Emevîler devletinin buhrana girdiği bir dönem olarak târihe geçmiştir. Irak umumi valiliğine getirilen Yezîd b. Mühelleb, Cürcan ve Taberistan'a bir sefer düzenlemiş bir takım başarılar kazanmış, cizye karşılığı anlaşmalar yaparak dönmüştür.²⁹⁹

1.1.4. Hişâm b. Abdülmelik (125/743)

Hişâm b. Abdülmelik'ten önce halifelik yapan Yezîd b. Abdülmelik, Arap kabîleleri arasındaki mücadelelerde taraf olmuştu. Bu dönemde Kaysî kabîleler güç kazanmıştı. Dolayısıyla diğer kabîleler huzursuz olmuş ve iç karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Saray çevresi fesatçı, dedikoducu insanlarla dolmuştu. Tembel, mirasyedi insanlar çoğalmıştı. Halife devlet işleriyle uğraşmıyor, zamanını eğlenceyle geçiriyordu. Kısaca II. Yezîd'in vefatından sonra iş başına geçen yeni halife Hişâm, iç harplerle sarsılmış, dâhilî ve hâricî karışıklıklar içerisinde yüzen bir devletin idaresine geçmiştir.³⁰⁰

Hişâm b. Abdülmelik önce içindeki huzursuzluğu bertaraf etmek amacıyla idareye yönelik bir takım tasarruflarda bulundu. Divanlar ve beytülmal konusunda titiz davranan Hişâm iktisat ve mâliyeye çok önem vererek, devletin gelirlerini artırmak, giderlerini azaltmak için bazı tedbirler almıştır.³⁰¹ Kabîle asabiyetini ortadan kaldırmak için bir takım valileri görevlerinden almış, onların yerine, halk tarafından hoş karşılanan, daha tarafsız valiler tayin etmiştir. Valilerinden adalet ve istikametten ayrılmamalarını istemiştir. Böylece Hişâm Kaysîler ile Yemenîler arasında taraf olmamayı ve bunlar arasında denge kurmayı genel bir politika olarak, belirlemiştir.³⁰² Hişâm valilerden birisinin kendi kabîlesine meylettiğini ve diğer

²⁹⁷ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Târîhi*, s. 190

²⁹⁸ Taberî, *Târîh*, VI,523 vd; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 167 vd.

²⁹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 167 vd; Mahmud Şakir, *et-Târîhu'l-İslâmî*, IV, 238

³⁰⁰ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s.35

³⁰¹ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s.44

³⁰² Bkz: Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s. 46

kabîlenin aleyhine dengeyi bozduğunu görürse o valiyi azletmekte tereddüt etmemiştir.³⁰³

Devletin içerisindeki tüm iç karışıklıklara rağmen Hişâm, dış genişleme ve yeni bölgeler fethetme işine önem vermiştir. Bu dönemde her yıl Bizans üzerine seferler düzenlenmesinin yanında, kuzey doğuda Kafkasya bölgesinde Hazarlar'la mücadeleye girişilmiş ve bu bölge şehirleri İslâm devletinin sınırlarına katılmıştır. Doğuda ve batıda askerî seferlerin devam etmesi yanında eldeki toprakların korunması amacıyla sınırlar tahkim edilmiştir. Hiçbir şekilde savaştan çekinmeyen Hişâm, bilakis enerjik bir surette bütün imkânları seferber ederek büyük ordular hazırlamıştır. Bu konuda ne para ne de can tasarrufuna kalkışmamıştır. Araplar arasındaki ihtilaf ve asabiyet çekişmelerini önlemek için fetihlerle ve düşmanla cihad etmenin önemini kavramış olan Hişâm, Ümeyyeoğullarının ileri gelenlerini ve kendi çocuklarını savaşa göndermiş, harbe katılıp savaşan kimselere atâ vermeyi ihmal etmemiştir.³⁰⁴

Fetihlere önem veren her halifenin takip etmiş olduğu politikaları Hişâm b. Abdülmelik de devam ettirmiş, bundan dolayı da orduya büyük önem vermiştir. Sûriyeli askerler her dönemde olduğu gibi bu dönemde de ordunun önemli bir kısmını teşkil etmiştir. Hilafet merkezinde, Sûriye ordusu hem Şam bölgesini iç ve dış tehditlerden korumak için, hem de gerektiğinde diğer bölgelere yardımcı kuvvet olması için hazır kıta olarak bekletilmiştir.³⁰⁵ Hişâm'ın, savaşa bizzat katılmayanlardan veya yerine vekil göndermeyenlerden atâyı kesmesi sonucu savaşa katılanların sayısı artmış ve birçok kahraman ortaya çıkmıştır.³⁰⁶

Doğudaki fetih hareketleriyle ilgili olarak, Horasan bölgesinin topraklarının genişliği, birçok şehre sahip olması, farklı etnik unsurları bünyesinde barındırması gibi sebeplerden dolayı Halife Hişâm buraya özel bir önem vermiş, birçok vali tayin etmiş ve buradaki olayların üzerine gitmiştir. Horasan'a tayin ettiği valilere Türklerle savaşmalarını emrederek onları teşvik etmiş, beceriksiz olanları ise azletmekten çekinmemiştir.³⁰⁷

Netice olarak Hişâm döneminde orduda bazı düzenlemeler yapılmış, askerî faaliyetler tüm hızıyla devam etmiştir. Devletin sınırları muhafaza edilmiş ve bazı

³⁰³ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s. 63

³⁰⁴ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s. 144–145

³⁰⁵ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s. 147'den naklen K.Yahya Blankinship, *The End of the Jihad State*

³⁰⁶ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s. 147

³⁰⁷ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s. 150–151

yeni şehirler fethedilmiş ya da yeniden egemenlik altına alınmıştır. Hişâm iç siyâsetteki başarılı yönetimini dışta da devam ettirmiş ve cihad hareketlerine önem vermiştir.³⁰⁸

Bütün bunlardan da anlaşılacağı üzere fetih hareketlerinde bulunan halifelerin izlemiş oldukları politikalar hemen hemen aynıdır. Bu politikaları maddeler halinde şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Halifeler, başarılı vali ve komutanları yerlerinden oynatmamışlar, orduya ayrı bir önem vererek bu vali ve komutanları, askerî ve lojistik olarak desteklemek için hilafet merkezinde Sûriyeli askerlerden oluşan birlikleri hazır kıta bekletmişlerdir.
- Ordunun temelini Sûriyeli birliklerden oluşturmaya gayret göstermişlerdir.
- Kabîle kavgalarına ve asabiyetçiliğe pirim vermemişlerdir. Arap kabîleleri arasında denge unsurunu gözetmişler ve Arap kabîlelerini daimi bir surette cihad ve fetih hareketleriyle meşgul etmişlerdir.
- Cihad ve fetih hareketlerine katılanlara atâlar vererek onları taltîf etmişlerdir.
- Anadolu seferlerine daha çok kendi oğullarını ve yakınlarını komutan olarak tayin etmeyi de ayrı bir politika olarak benimsemişlerdir.
- Doğudaki fetihleri Irak genel valileri eliyle yönetmişler ve bu konuda onlara çok geniş yetkiler vermişlerdir.
- Batıda ise Mısır çok öncelerden fethedildiğinden ve hilafet merkezine yakın olmasından dolayı pek bir sorunla karşılaşılmamıştır. Bununla beraber İfrîkiyye'nin yerli halkı Berberîler, Emevîler için hep sorun olmuş ve her ne zaman iktidarda bir boşluk görüp isyan etmelerinden dolayı bu insanlar daimi surette kontrol altında tutulmaya çalışılarak Endülüs'ün fethinde savaşlara katılmaları sağlanmıştır.
- Endülüs'ün fethinde daha rahat hareket edilmesi için İfrîkiyye Velîd döneminde ayrı bir valilik olarak kabul edilmiş ve Mısır'dan ayrılmıştır.

1.2. Valilerin ve Komutanların Takip Etmiş Oldukları Politikalar

Emevîler döneminde yapılan fetih hareketlerinin asıl kahramanları bu fetih hareketlerinin başında bulunan komutanlar ve bölge valileridir. Fetihler esnasında vali ve komutanların takip etmiş oldukları politikalar dönemin halifelerinin takip etmiş

³⁰⁸ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s.148

oldukları politikalarla paralellik arz eder. Bundan dolayı da büyük başarılar kazanılmıştır.

Araştırmamızın bu kısmında Emevî devletinin sınırlarının bu kadar genişlemesine ve İslâm'ın buralara kadar yayılmasına ve kalıcı olmasına katkı sağlayan vali ve komutanların halifelerin genel fetih politikalarının yanında fetihlere birebir katılmalarından dolayı kendilerinin izlemiş oldukları politikalar incelenmeye çalışılacaktır.

1.2.1. Haccâc b. Yusuf es-Sakafî (95/714)

Hicaz valiliğinden H.75/695 yılında Irak genel valiliğine atanan Haccâc b. Yusuf es-Sekafî Emevî Devletinin bu yıldan sonraki doğu politikalarını yöneten vali olarak ilk dikkati çeken isimdir. Abdülmelik tarafından Irak valiliğine tayin edilinceye kadar Hicaz'da kalan Haccâc, Sûriyelilerden meydana gelen bir orduyla Irak'a hareket etmiş, Kadisiye'ye geldiği sırada orduya istirahat emri vererek kendisi 12 süvariyle Kûfe'ye gitmiştir.³⁰⁹

Irak genel valisi olarak halifenin kendine verdiği geniş yetkilerle Irak'a bağlı eyaletlere kendi güvendiği isimleri vali olarak atayan Haccâc, hiçbir zaman Iraklılar'a güvenmemiş bundan dolayı da yanında daimi bir surette Sûriyeli birlikler bulundurmıştır. Iraklılar'a güvenmemesinde ne kadar haklı olduğu, Türk hükümdarı Rutbin üzerine göndermek üzere büyük gayretlerle ve hiçbir masraftan kaçınmayarak hazırladığı ve “Tavus Ordusu” diye isimlendirilen Kûfe ve Basralılar'dan oluşan ordunun, ordu komutanının Haccâc'la düştüğü ilk fikir ayrılığında isyan etmesine³¹⁰ destek vermelerinden anlaşılmıştır. Haccâc'ın bu orduyu savaşa çıkarırkenki amacı, Türkler tarafından Horasan bölgesinde kılıçtan geçirilen bir ordunun intikamını almanın yanında rejim karşıtı Iraklılar'ı iç politikadan uzaklaştırmaktır.³¹¹ Bu isyan Emevî devletini en çok meşgul eden isyanlardan biri olmuştur. Haccâc gönderdiği bu ordudan daha süratli ve kesin zaferler beklemiş, bundan dolayı da komutanın öne sürmüş olduğu mazeretlerin hiçbirini kabul etmemiştir.³¹²

Haccâc, beraber çalıştığı halifelere danışarak iş yapıyor ve onların desteğini alarak hareket ediyordu. İsyancılar esnasında ise asla paniğe kapılmıyor, kendini

³⁰⁹ Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 301

³¹⁰ Bkz. Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 215–216; *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 26 vd; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıval*, s. 289–291; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 138 vd; Yâ'kubî, *Târih*, II, 278

³¹¹ Aycan, İrfan, “Haccâc b. Yusuf es-Sakafî”, *DİA*, İstanbul, 1996, XIV, 427–428

³¹² Apak, *Anahatlarıyla İslâm Târihi*, s. 149

güvenli hissedeceği ve halifeden en kısa zamanda yardım alabileceği bir yere çekiliyordu. Abdurrahman b. Eş'as isyan ettiğinde önce Basra'dan Tüster'e çekilmiş, sonrada Kûfe'ye girmelerine mani olamayacağını anlayınca, Şam'dan yeni birlikler alabilmek için Fırat sahili boyunca ilerleyerek Sûriye ile daha rahat iletişim kurabileceği Deyru'l-Kurra denilen yere çekilmiştir.³¹³

Haccâc bir daha böyle bir tehlikeye düşmemek ve idare ettiği bölgelerin halkının düşünce tarzını değiştiremeyeceğini, şimdilik sükûnet sağlanmış olsa bile, hiç umulmadık bir anda yeni isyanların patlak verebileceğini bildiği için olsa gerektir ki, karışıklıkların tehlikeli bir hal almadan bastırılabilmesini düşündüğü, Kûfe, Basra ve Hâricîler'in merkezi Ahvaz'dan uzaklığı eşit mesafelerde bulunan Vâsıt şehrini inşa ettirdi. Tamamen kendisine ve dolayısıyla Emevî hanedanına sadık birlikleri buraya yerleştirirken, burada Iraklılar'ın yerleşmemelerine bilhassa dikkat etti.³¹⁴ Ölünceye kadar geçen sürede Irak, Horasan, Sicistan ve Sind topraklarını Vâsıt'a konuşlandırdığı Sûriyeli birlikler eliyle yönetti.³¹⁵

Haccâc, bölgedeki Hâricîlerle mücadeleyi Şamdan gelen askerler yerine bizzat Iraklılar eliyle yapmaya karar vermiş³¹⁶ ve bu amaçla Kûfelilerden oluşan birlikleri Hâricîlerle savaşa sevk etmiştir.³¹⁷ Böylece Iraklıların isyan etmelerine fırsat vermemiş olacaktı. Ancak Hâricîlerle mücadelede kesin netice yine Sûriyeli birliklerin eliyle alınmıştır.

1.2.2. Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as (84/703)

Abdurrahman komutan olduktan sonra seleflerinin aksine bir politika izleyip başarılı olduğu için burada zikredilmesi uygun bulundu. Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as başta Haccâc'ın bir komutanı olarak "Tavus Ordusu"nun başında komutan olarak Afganistan içlerinde fetihlerde bulunmuş ancak Haccâc'a olan kişisel kını ve Haccâc'la olan anlaşmazlığı sebebiyle sonradan isyan etmiştir. Hatta Haccâc Abdurrahman'ı komutan olarak bu ordunun başında göndermek isteyince İsmail b. Eş'as Haccâc'ın yanına gelerek şöyle dedi: "Onu gönderme. Allah'a yemin ederim, bu Fırat köprüsü'nü geçer geçmez hiç bir valiye karşı itaat borcu olduğunu kabul etmez.

³¹³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, II, 357

³¹⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, II, 378

³¹⁵ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Târîhi*, s.153

³¹⁶ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Târîhi*, s.141

³¹⁷ Taberî, *Târîh*, VI, 202 vd; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 133 vd; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 33

Üstelik ben onun sana muhalefet etmesinden korkuyorum.” Haccâc, İsmail'e şu cevabı verdi: “O emirlerime muhalefet etmeyecek kadar benden çekinir”.³¹⁸

Başında Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eşas'ın olduğu ordu Irak'tan hareket ederek Afganistan içlerinde düzenli bir şekilde ilerlemeye başladı. Rutbil'in hâkim olduğu bölgeler sırasıyla Müslümanların kontrolüne geçiyordu. Başkomutan Abdurrahman baskınlar ve geçici üstünlükler yerine, daha kalıcı sonuçlar elde etmek üzere planlı ve güvenli bir askerî hareket uyguluyordu. Bir beldeyi ele geçirdiğinde buranın emniyetini sağlıyor, garnizonlar kuruyor, askerleri buraların iklim şartlarına uyum sağlayınca başka şehirleri hedef alıyordu. Zaptedilen kalelere Irak ile irtibatı sağlamak amacıyla hareket kâbiliyeti yüksek askerî birlikler ve posta memurları yerleştiriyordu.³¹⁹ Bu savaş stratejisi Abdurrahman'ı başarıya götürürken haliyle fetih hareketleri biraz zaman alıyordu.

1.2.3. Mühelleb b. Ebî Sufra (84/703)

Başta Abdullah b. Zübeyr'in yanında yer alan ve Hâricilerle onun adına mücadelelerde büyük başarılar kazanan Mühelleb b. Ebî Sufra, Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesiyle Abdülmelik b. Mervân tarafına geçmiştir. Döneminin önemli komutanları arasında yer almış olan Mühelleb, halife Abdülmelik'in ve Haccâc'ın takdirlerini kazanmıştır. Irak toprakları Abdülmelik'in idaresine girince Mühelleb b. Ebî Sufra Ahvaz'a vali tayin edildi. O da kolları sıvayarak Hâricîlerle kıyasıya mücadeleye girişti. Dehşetli bir şekilde onları kıyıma uğrattı, her yerde onları izleyip kovaladı. Bu harekâtında Bişr b. Mervân, Abdülmelik'in talimatına uygun bir şekilde O'na devamlı asker göndererek kendisini desteklemiştir.³²⁰

H.80/690 yılında Haccâc tarafından Horasan'a vali olarak tayin edilmesinden sonra burada oğullarıyla birlikte fetihler gerçekleştirdi. Belâzuri bu fetihleri şöyle anlatır: "O, 80/699 yılında Hocend'i fethederek, Keş üzerine akınlar tertip etti ve burayı komuta merkezi olarak seçti. Buradan çocuklarını değişik cephelere cihat için göndermişti. Onlardan Yezîd'i bir birliğin başında Huttel'i fetih için, Habib'i de Rabincan ve Buhara civarına gönderdi ³²¹ Taberî, Merv'de babasının yerine kalan Muğîre b. Mühelleb'in H.82/701'de vefat ettiğini kaydeder.³²² Bu olay üzerine sarsılan Mühelleb, oğlunu (Yezîd'i) Merv'e gönderdi ve nasıl hareket edeceği hususunda

³¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 455; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 35'te benzer bir rivayet vardır.

³¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 455; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 31

³²⁰ Mahmud Şakir, *et-Târihu'l-İslâmî*, IV, 207 vd.

³²¹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 423 vd

³²² Taberî, *Târih*, VIII. 17

tavsiyelerde bulundu. Haccac b. Yusuf, Mühelleb'e mektup yazarak oğlu Muğîre'nin vefatı için taziyede bulundu. Bu hadise, Mühelleb üzerinde büyük tesir icra etti ve bu bölgeyi fetih için herhangi bir gayret göstermenin faydasız olduğunu düşünmüş bu sebeple, Keş halkıyla sulh yaparak, taarruzlarını kaldırmıştır. Lakin kendisi Zilhicce ayında Merverrûz yakınında vefat etti. Bunun üzerine Haccac, Mühelleb'in tavsiyesiyle Horasan vilayetine onun oğlu Yezîd'i tayin etti. Ancak bir yıl sonra Yezîd'i bu görevden azletti.

1.2.4. Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî (96/715)

Haccâc b. Yusuf es-Sekafî'nin Emevî devletine yapmış olduğu hizmetlerin en büyüklerinden bir tanesi de Kuteybe b. Müslim'i Horasan valiliğine getirmesi olmuştur. Kuteybe bu bölgelerdeki fetihleriyle Emevî devleti Çin'le sınır komşusu olmuş, hatta Çin İmparatoru ile cizye karşılığında bir antlaşma imzalamıştır.³²³

Kuteybe Horasan içlerinde düzenli bir fetih siyâseti takip etti. Haccâc'ın idarî sahadaki dehasını kendisinin ordu idaresindeki maharetiyle birleştirerek büyük çapta askerî harekâta girişti.³²⁴ Önce Toharistan tarafından gelebilecek olan tehlikeyi ber taraf etme düşüncesiyle Belh üzerine yürüdü ve buradan gelebilecek tehlikeyi sulh yoluyla bertaraf etti. Toharistan'ı emniyet altına alan Kuteybe, Beykent'i itaat altına aldı.³²⁵ Daha sonra Mâverâünnehir prenslerinin aralarındaki anlaşmazlıklardan yararlanarak Buhara üzerine yürüdü ve şehri ağır bir haraç mukâbilinde sulh yoluyla fethetti. Burada kalıcı olmak gayesiyle şehrin evlerinin yarısına Arapların yerleştirilmesi ve buraya bir garnizon kurulması karara bağlandı.³²⁶ Kuteybe b. Müslim Mâverâünnehir-Horasan hattının güvenliğini sağladıktan sonra daha doğuya hareket edip buralardaki Şuman, Keş ve Nesef gibi şehirleri itaat altına alırken, kardeşi Soğd bölgesinde yeni fetihler gerçekleştirdi. Kuteybe H.93/712 yılında Semerkand üzerine yürüyünce, şehrin hâkimi teslim olmaktan başka çare olmadığını anlayıp şehri Müslümanlara teslim etti. Buhara'da olduğu gibi şehre bir kısım Arap birlikleri yerleştirildi. Buradan biraz daha doğuya giderek Arap fatihlerin ulaştıkları en uzak bölge olan İsficab şehri ele geçirildi.³²⁷

Kuteybe b. Müslim bölgede fetih hareketleri esnasında kendisine karşı koyma cesareti bulamayan ve kendisine sulh teklifinde bulunan liderlerin tekliflerini çoğu

³²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV

³²⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, II, 383

³²⁵ Taberî, *Târîh*, II, 470 vd.

³²⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 591; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıval*, s. 298; Taberî, *Târîh*, VI, 439 vd.

³²⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 592 vd; Taberî, *Târîh*, VI, 472 vd.

zaman kabul etmiş, ancak bu zaman zaman kendi aleyhine olmuştur. Anlaşma yapıldıktan sonra, bu liderlerin bazıları Kuteybe'nin yanlarından ayrılmasını fırsat bilip isyan etmişler ve anlaşmalara uymamışlardır. Hatta bazıları, diğer liderleri Kuteybe'ye karşı kışkırtmışlar ve ittifaklar oluşturulmasına sebep olmuşlardır. Bütün bunlara rağmen Kuteybe başarılarına başarı eklemiş ve düzenli bir fetih politikası takip etmenin karşılığını, “Türkistan fatihi” olarak târihe geçmesiyle almıştır. Herhangi bir iktidar ve mal hırsına kapılmayan Kuteybe'nin, bu bölgenin Müslümanlaşmasında da büyük rol oynadığı ortadadır.

1.2.5. Muhammed b. Kâsım (96/715)

Haccâc b. Yusuf es-Sekafi'nin Emevî devletine yapmış olduğu hizmetlerin büyüklerinden diğer bir tanesi yeğeni Muhammed b. Kâsım'ı Hindistan'ın fethiyle görevlendirmesidir. Doğudaki fetih politikaları çerçevesinde yetenekli komutanlar seçmesindeki mahareti, bu komutanla bir kez daha ortaya çıkmıştır.

Haccâc'ın desteği ile çoğunluğunu Sûriyeli seçkin birliklerin oluşturduğu bir birlikle yola çıkan Muhammed b. Kâsım önce Sind bölgesinin en önemli merkezlerinden Deybul'u fethetmiş, daha sonrada Sehvan ve Sadusan gibi şehirleri ele geçirmiştir. Sind bölgesinde kontrol sağlandıktan sonra asıl hedef Hindistan topraklarına hareket etmiştir. Bu şekilde Muhammed b. Kâsım emrindeki Müslüman ordularıyla gerçekleştirdiği seferler sonucunda Hindistan'ı kontrol altına almıştır.³²⁸

Muhammed b. Kâsım, Kuteybe b. Müslim gibi fethettiği bölgelere garnizonlar yerleştirmeyi ihmal etmemiş, ayrıca bölge halkının dinlerini değiştirmesi için de herhangi bir baskı uygulamamıştır. Bölgede yapılan fetihler, bölgede İslâm dininin yayılmasına direkt etki etmemiş, bölge halkı eski putperest ayinlerini devam ettirmişlerdir. Ancak bazı şehirler askerî birliklerin bulunması sebebiyle kısmen Müslümanlığı kabul etmişlerdir.³²⁹

1.2.6. Mesleme b. Abdülmelik (121/739)

Mesleme b. Abdülmelik Bizans topraklarına yapılan gazaları yöneten komutandır. Yaz ve kış seferleri şeklinde akınlar aralıksız olarak devam etmiştir. Bu

³²⁸ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 236; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 612; Yâ'kubî, *Târih*, II, 295–296; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 111–112

³²⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târihi*, II, 388

akınları, genellikle katıldığı savaşlarda amcalarına yardımcı olmaya çalışan Velîd'in çocuklarından biri komuta ederdi. İslâm orduları sürekli olarak Bizans topraklarında ilerliyor, kaleler zaptediyor, ganimetler elde ediyordu, ilerleme bazen çok geniş çapta gerçekleşiyor, düşman topraklarının içlerine kadar giriliyordu. Mesela, Mesleme b. Abdülmelik, kardeşinin oğlu Abbas b. Velîd'le birlikte Ammuriye'ye (bugünkü Ankara'ya) kadar ulaşarak burayı ve peşinden de Herakliye'yi H.89/708'de fethetmişlerdir. Keza Mesleme, bir kere de diğer yeğeni Ömer b. Velîd'le beraber H. 92/711'de yine Bizans topraklarına bir akın düzenlemiş, Bizanslılar bu sırada ülkelerinin en uç kısmına kadar geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Müslümanlar ise Konstantiniye Boğazına kadar ulaşmışlar ve H.93/712 yılında Müslümanların bu yönlere düzenlediği akınlar bir hayli artmıştır. İslâm orduları her akından sonra tekrar stratejik noktalarına dönmüşler, bunu fırsat bilen Bizanslılar da İslâm topraklarına sızma imkânını bularak, bazı yöreleri istila etmişlerse de çok geçmeden Müslümanlar kaybettikleri bu yerleri tekrar ele geçirmişlerdir. Genel sınırlar ve stratejik noktalara gelince bunların pek değişmediğini söyleyebiliriz. Bu noktalar Toros engebelerinde yer almıştır.³³⁰

Mesleme'nin 96/714 yılında Ankara civarlarına akınlar düzenleyip birçok esir ve ganimet almasının yanında, Müslümanların Bizans'a karşı karadan ve denizden başlattığı saldırılar ve özellikle İstanbul'a yönelik hazırlıkları, Bizans imparatoru II. Anastasios'un bir heyeti barış istemek amacıyla halife Velid b. Abdülmelik'e göndermesi sonucunu doğurmuştur.³³¹

Bizans'ın doğu bölgelerinde, Ermîniyye'de ve Azerbaycan'da yapılan cihad faaliyetlerini de el-Cezâre Emîri yönetmiş, Mesleme b. Abdülmelik, yeğeni Abdülazîz b. Velîd'le beraber Azerbaycan yönünden bir keresinde Bizans topraklarına girerek el-Bâb mevkiine kadar ulaşmışlardır. Fakat yeni fethedilen yörelerde halk Müslümanlarla yaptığı antlaşmayı genellikle kısa bir süre sonra ihlal eder, bu sebeple İslâm orduları ilerlemeyi sürdürebilmek için yeniden bu yörelere akınlar düzenlemek zorunda kalırdı. Tabi bu durum, düşmanları Müslümanlarla tekrar barış yapmak mecburiyetinde bırakırdı. Bu sebeptir ki Müslümanların târihte bir kenti ya da bir yöreyi birkaç kez fethettiklerini görürüz.³³²

Her vali ve komutanda olduğu gibi Mesleme b. Abdülmelik te değişik halifeler zamanında azledilmiş ve ya görev yeri değiştirilmiştir. Ancak o hiçbir zaman

³³⁰ Mahmud Şakir, *et-Târihu'l-İslâmî*, IV, 223

³³¹ Uçar, *Anadoluda İslam-Bizans Mücadelesi*, s.106

³³² Mahmud Şakir, *et-Târihu'l-İslâmî*, IV, 223

bazı komutanlar gibi isyan etmeyi hiç düşünmemiş, hatta bazı isyanların bastırılmasında birinci derecede rol oynamıştır. Emevî târihinin en kuvvetli isyanlarından biri olan Yezîd b. Mühelleb isyanını bastırmakla, hânedânına yaptığı bu önemli hizmet karşılığında Irak ve Horasan valiliğine tayin edildi. Mesleme, isyanlar dolayısıyla karışıklıkların yaşandığı kendisine bağlı Kûfe, Basra ve Horasan'a yeni tayinler yaptı. Bölgede istikrarı sağlamak için tedbirler aldı. Ancak eyâlet hazinelerinin gelirini Dimeşk'a yollamadığı için kısa bir süre sonra görevinden azledildi. Buna rağmen kardeşi II. Yezîd nezdindeki itibarını korudu. Veliâht tayininde onun görüşüne başvuran II. Yezîd'in ölümünden sonra Emevî tahtına geçen diğer kardeşi Hişâm b. Abdülmelik tarafından H.107/725–26 yılında daha önce görev yaptığı el-Cezîre, Ermeniyeye ve Azerbaycan valiliğine getirildi.³³³

Verilen her görevi sadakatle yerine getirme gayreti içinde olan Mesleme, Süleyman b. Abdülmelik dönemindeki İstanbul muhasarasında askerleriyle birlikte çok zor bir durumda kalmakla beraber, asla muhasarayı kaldırmayarak tam bir görev adamı olduğunu ispat etmiştir.

1.2.7. Hassân b. Nu'mân el-Gassânî (85/704)

Halife Abdülmelik b. Mervân tarafından Emevîler'in İfrîkıyye valisi olarak H.73/692 yılında tayin edildi. Hassan b. Nu'mân, idaresindeki orduyla Sûriye'den yola çıkarak İfrîkıyye seferine çıktı (H.74/693)³³⁴ ve ilk olarak Bizanslılar'ın denizden saldırılarına açık olan sahil şehirleri Berka ile Trablus'u tahkim etti. Aynı yıl Kayrevan'ı yeniden ele geçirdi. Kartaca üzerine yürüyen Hassan fazla zorlanmadan şehre girdi (H.75–76/694–695) ve birçok esirle ganimet aldı. Hassân, İfrîkıyye'de istikrarı tam olarak sağlamak amacıyla yerine Ebû Salih'i bırakarak Avrâs dağlık bölgesinde hüküm sürmekte olan Berberî Kâhine'ye karşı harekete geçti. Yapılan savaşta Bizans'ın da desteğini sağlayan Kâhine galip geldi.(H.77/696)³³⁵

Abdülmelik b. Mervân iç karışıklıkları hallettikten sonra Hassân'a yardımcı birlikler gönderdi ve yeniden İfrîkıyye seferlerine çıkmasını istedi. Hassân bu defa ilk olarak Kâhine'nin üzerine yürüdü; bu arada güzergâhındaki Kâbis (Gabes), Kafsa, Kastilya ve Nefzâve'yi itaat altına aldı. Kâhine, Hassân'ın geldiğini öğrenince şehir ve kalelerin birçoğunu yıktırdı. İki ordu arasındaki savaşı Hassân kazandı. Kâhine yakalanıp öldürüldü. Yenilen Berberîler emân verilmesi üzerine İslâmiyet'i kabul

³³³ Kurt, Hasan, "Mesleme b. Abdülmelik", *DİA*, XXIX, 319

³³⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mur*, s.203; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân* s.321

³³⁵ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Târihi*, s. 157'den naklen Sa'd Zağlûl, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 221

ettiler. Berberîler'in kendine katılmasıyla güçlenen Hassân önce Zağvân'ı, ardından Kartaca'yı teslim aldı. Böylece İfrîkiyye kesin biçimde İslâm hâkimiyetine girmiş oldu.³³⁶

Bu fetihlerin arkasından Hassân, topraklarını denizden gelecek saldırılara karşı korumak için bir donanma oluşturmak amacıyla Tunus şehrini kurdu ve bir tersane inşa ettirdi. Kısa bir süre sonra burada yapılan gemilerden meydana gelen donanma ile Bizanslılar'ın üs olarak kullandıkları Sicilya'ya ve diğer adalara akınlar başlatıldı. Böylece Bizans'ın Batı Akdeniz'deki deniz gücü kırıldı ve İfrîkiye sahilleri emniyete alındı. Emevîler ve halk nazarında büyük itibarı olan ve bundan dolayı eş-Şeyhü'l-Emîn diye anılan Hassan b. Nu'man akıllı, vakur, samimi ve muttaki bir insan, iyi bir kumandandı. Orduda bazı düzenlemeler yaptı ve çeşitli imar faaliyetlerinde bulundu. Orduyu yeniden düzenleyerek sınırlara yerleştirdi ve askerlere hazineden maaş bağlattı. Berberîler arasında İslâmiyet'in yayılmasını sağladı. Halka Müslümanlığı öğretmek ve onların dinî meseleleriyle ilgilenmek üzere fakihler tayin etti. Araziyi Berberîler arasında dağıtarak tarımın gelişmesi için çalıştı. Bizans'ın İfrîkiye'deki hâkimiyetine ve buraya tekrar dönme ümitlerine son veren Hassân olmuştur.³³⁷

1.2.8. Mûsâ b. Nusayr (97/716)

Abdülmelik'in son dönemlerinde İfrîkiye ve Mağrib valiliğine getirilen, sonra da Velîd döneminde de valiliği devam eden Mûsâ b. Nusayr "Endülüs Fatihî" olarak bilinen Emevîler'in dikkat çeken vali-komutanlarından biridir.

Mûsâ b. Nusayr'ın tayini Mağrib ve İfrîkiyye'deki fetihler açısından önemli bir merhale dir. Bu merhale istikrar ve genişleme merhalesidir.³³⁸ Bu dönemde daha önce yapılan fetihlere ilaveler yapılmış, el-Mağribu'l-Aksâ bölgesinin fethedilmesiyle Mağrib bölgesinin fethi tamamlanmıştır. Önceki yıllarda fethedilmiş bölgelerdeki isyan girişimleri bastırılmış ve iç istikrar sağlanmıştır. Öte yandan Akdeniz'deki önemli bazı adalara deniz seferleri düzenlenmiş ve bunlardan bir kısmı fethedilmiştir.³³⁹ Artık İslâm ordularının bundan sonraki hedefi İspanya olmuştur. İspanya'yı fethetme düşüncesi, İslâm fetih hareketlerinin tabii bir sonucudur. Ayrıca

³³⁶ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s.321; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 31-33

³³⁷ Özkuyumcu, Nadir, "Hassân b. Nu'mân", *DİA*, XVI, 399

³³⁸ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s. 27

³³⁹ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s. 27

Mûsâ b. Nusayr'ın batıdan İstanbul'u fethedip, buradan hilafet merkezi olan Şam'a ulaşma projesinden bahsedilmektedir.³⁴⁰

Halife Velîd'in de desteğini aldıktan sonra halifenin direktifleri doğrultusunda Mûsâ b. Nusayr, önce Tarîf b. Mâlik'i İspanya'ya bir deneme seferi olmak üzere oluşturduğu birliğin başında komutan olarak göndermiş, bu sefer olumlu sonuçlanınca Târik b. Ziyad'ı Endülüs'ün fethiyle görevlendirmiştir.³⁴¹

Târik b. Ziyad'ın yapmış olduğu başarılı fetih hareketlerinde Târik'ı Endülüs'e gönderen ve ondan sürekli haberlerini alıp, Kayrevan'dan askerî harekâtı takip eden Mûsâ b. Nusayr'ın bu başarılardaki rolü unutulmamalıdır. Târik'a, zaman geçirmeden yardım kuvveti göndermesi ve gelişmeleri yakından takip etmesi, ömrünün çoğu savaş meydanlarında geçmiş tecrübeli bir komutan olan Mûsâ b. Nusayr'dan beklenen bir davranıştır. Mûsâ bunlarla yetinmeyerek, hem fetihleri tamamlamak hem de Endülüs'te bazı idarî ve askerî düzenlemeler yapmak üzere Târik'tan bir yıl sonra İspanya'ya büyük bir orduyla geçiş yapmıştır.³⁴²

Mûsâ ve Târik ayrı güzergahlarda fetihler yaptıktan sonra bir araya gelmişler ve bundan sonraki fetihleri de beraber yapmışlardır. Daha sonra halifenin kendisini Şam'a davet etmesi üzerine halifenin davetine uyarak yerine oğlu Abdülazîz bırakıp yanında Târik olduğu halde Şama doğru yola çıkmak üzere Endülüs'ten ayrılmıştır.³⁴³

Zeki, cömert, cesur ve dindar kişiliğiyle tanınan Mûsâ b. Nusayr, Emevîler döneminin en başarılı kumandanlarından biridir. Kaynaklarda ordularının hiç yenilmediği, özellikle vurgulanır. Mûsâ'nın valilik yılları ise bölgede genişleme ve istikrar dönemi diye bilinir. Öte yandan görevlendirdiği âlimlerin çalışmaları sayesinde İslâmiyet Berberîler arasında hızla yayılmıştır.³⁴⁴ Fetih hareketlerine bizzat katılması, gönderdiği komutanların haberlerini takip etmesi, durumu halifeye bildirip halifenin görüşlerine göre hareket tarzı belirlemesi, askerî ve lojistik desteği zamanında sağlaması onun fetih hareketlerinde başarılı olmasını sağlayan politikaları olmuştur.

1.2.9. Târik b. Ziyâd (101/720)

Târik b. Ziyâd, İslâmî fetihlerde büyük payı olan azatlılardan biridir. Mûsâ b. Nusayr, Târik'a güvenmiş, ona değer vererek bazı ordularına komutan tayin etmiştir.

³⁴⁰ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s. 48

³⁴¹ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s. 54

³⁴² Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s. 64

³⁴³ Geniş bilgi için bkz: Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s.85-89

³⁴⁴ el-Abbûdî, Câsim "Mûsâ b. Nusayr", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 225

Târik b. Ziyâd H. 92 yılında, 7.000 kişilik Müslüman ordusunun başında denizi geçti. Cebel-i Târik'ta karargâh kuran Târik, Mûsâ'nın emirleri doğrultusunda hareket etmiştir. Mûsâ'nın tecrübesini kendi cesaretiyle birleştirmesini bilen Târik, İspanya'da başarıdan başarıya koşmuştur.

Târik, Mûsâ b. Nusayr'a, kazandığı zaferleri ve ele geçirdiği ganimetleri anlatan mektuplar göndererek durumdan Mûsâ'yı haberdar etmiştir. Mûsâ Târik b. Ziyâd'a yazdığı mektupta, Endülüs'e geleceğini, kendisinin gelmesine kadar fetihlerini durdurup, olduğu yerde kalarak ileri harekâta devam etmemesini emrettiyse de³⁴⁵ Târik b. Ziyâd, ordusunun ileri gelen komutanlarıyla istişare ettikten sonra, savaşı durdurmanın müslümanlar için büyük bir tehlike olacağı neticesine vararak burada emre itaat etmemiştir. Bu sebeple, Mûsâ'nın emrine uymayıp harekâtı durdurmaksızın İspanya şehirleri üzerine yürümüştür. Askerini üç ayrı kola ayırarak her birini ayrı bir bölge üzerine göndermiştir.³⁴⁶

Mûsâ ile İspanya'da buluştuktan sonra onunla beraber hareket eden Târik, Emevîler döneminin ve Endülüs'ün fethinde yer alan önemli komutanların arasındaki yerini almıştır.

1.2.10. Mervân b. Muhammed (132/750)

Hişâm b. Abdümelik döneminde, özellikle Bizanslı'lara karşı yapılan seferlerde komutanlık yapan Mervân b. Muhammed ilk defa Hişâm tarafından vali olarak Ermîniyye-Azerbaycan-Cezîre bölgesine atandı. Şam, Irak ve Cezîre bölgesinden toplanan büyük bir orduyla Ermîniyye'ye gelen Mervân, bölgedeki meliklerle savaşarak onları itaat altına aldı. Ermîniyye kalelerinden fethedilmeyen hiçbir kale bırakmadı. Bölgedeki diğer ordularıyla birleşerek Hazar hakanının bulunduğu Beyda şehrinin üzerine yürüdü. Onlardan birçoğunu öldürdü ve bir o kadar da esir aldı. Hazar hakanı Mervân'ın isteklerini kabul edip Müslüman olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Mervân Hakan'ı mülkünde bıraktı ve Hakanı kardeş edindi.³⁴⁷

Mervân b. Muhammed H.117–123/735–741 yılları arasında her yıl Kafkasya bölgesinde Hazarlar'a karşı zaferle neticelenen savaşlar yapmıştır.³⁴⁸ Daha sonra Serîr arazisine giren Mervân burada birçok kaleler fethettikten sonra buranın melikiyle anlaşma imzaladı ve Serîr, Tuman, Hamzeyn ve etrafı tamamen itaat altına alınmış

³⁴⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 83

³⁴⁶ H. İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 322

³⁴⁷ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân* s.292; İbn A'sem, *el-Fütûh*, IV, 289–291

³⁴⁸ Işıltan, Fikret, "Mervân II", *İA*, İstanbul, 1993, VII, 778

oldu. Bölgedeki Şirvan, İran, Kaylan, Taberistan ve diğer melikler bağılıklarını bildirdiler. Bağılıklarını bildirmeyen meliklerle savaşıp onları yenen Mervân onlarla cizye karşılığında sulh anlaşması yaptı. Böylece Ermîniyye'nin tamamı ve Azerbaycan'ın tüm şehirlerini fethetmiş oldu³⁴⁹

Görüldüğü gibi Mervân, Ermîniyye'ye hızlı bir giriş yapmış, bölgedeki melikler kendisi karşısında tutunamamışlar ve anlaşma yapmak zorunda kalmışlardır. Aman dileyene dokunmayan Mervân, karşı gelenleri ise cezalandırmaktan çekinmemiş, bölgenin Müslümanlaşması için görevliler tayin etmiştir. Böylece Hişâm döneminin en önemli vali-komutanları arasında yerini almıştır. Hişâm'ın vefatından sonra Emevî devleti yıkılma sürecine girince halife olmak için isyan etmişse de, onun beş yıla yakın halifeliği Emevî devletini kurtarmaya yetmemiştir.

Emevîler döneminde İslâm fütuhâtının genişlemesi için çaba gösteren daha birçok komutan ve vali vardır. Ancak biz araştırmamızın bu bölümünde, meşhur olup, haklarında geniş bilgiler bulunan ve ilk planda öne çıkan vali ve komutanlara yer verdik. Önceki bölümde işlediğimiz halifelerin fetih siyâsetlerinin yanında bu vali ve komutanların buldukları bölgelerde izlemiş oldukları kendilerine has politikalarla, İslâm fütuhâtının dönemlerinde bu kadar genişlemesine sebep olmaları takdîre şâyândır. Bütün bu anlatılanlardan yola çıkarak vali ve komutanların fetih politikalarını şu şekilde maddeleştirmemiz mümkündür:

- Fetihler esnasında vali ve komutanların etrafında Sûriyeli birlikler asıl kuvvet olarak yer almışlardır.
- Fethettikleri bölgelere garnizon birlikler yerleştirerek, oraların güvenliğinin sağlanması ve ordunun oradan ayrılmasının ardından buralarda isyan çıkması engellenmiştir. Ayrıca fethedilen yerlere Arap olanlar yerleştirilerek buraların daha çabuk İslâmlaşma sürecine girmesi hedeflenmiştir.
- Halifeler ile daimi bir surette irtibat halinde olup durumlarını halifelere bildirmişlerdir.
- Buldukları bölgelerin yerli halkını asıl kuvvetler olan Sûriyeli birliklerin yanında seferlere dahil etmişlerdir. Böylece onları da fetih hareketlerinin bir parçası yaparak isyan etmeleri engellenmiş, fetih ordusu onlarla tekrar uğraşma durumunda kalmamıştır

³⁴⁹ İbn A'sem, *el-Fütûh*, IV, 291 vd.

- Her hangi bir yere sefere çıkmadan önce, öncü birlikler çıkarılmış, hatta bu öncü birliklerle asıl hedefi şaşırtma taktikleri uygulanmıştır.
- Bir sefer esnasında başka yerlerden gelebilecek tehditler öncelikli olarak, ya üzerlerine birlikler gönderilerek ya da anlaşma yapılarak bertaraf edilmiştir.
- Sulh asla göz ardı edilmemiş, bundan dolayı da sulh teklifi edenlerden bu kabul edilmiştir.
- Sefere çıkılacak bölgede yaşayanlardan kendi yönetimlerinden razı olmayanlardan değişik şekillerde yararlanılmıştır.
- Sefere çıkılmadan önce ordunun bütün ihtiyaçları karşılanarak tam teçhizatlı olarak sefere çıkılması sağlanmıştır.
- Bölgelerin fizikî ve iklim şartları göz önünde bulundurulmuştur.
- Fethedilen bölgenin halkının İslâm'a kazandırılması için çalışmalar yapılmıştır.

2. FETİHLERİN SONUÇLARI

İslâm fetihlerinin amacı bu dini insanlar arasında yaymak olduğundan Müslüman askerler fetih esnasında bu hedefe yönelik bazı ilkeler doğrultusunda hareket etmişlerdir. Bu ilkelerin neler olduğunu bizzat Hz. Peygamberin askerlerine emretmesiyle öğrendiğimiz gibi “Raşid Halifeler” döneminde de benzer emirler görüyoruz.³⁵⁰

Hz. Peygamber Müslüman savaşçıları, savaştaki davranışları hususunda serbest bırakmamış, bir takım tavsiyelerde bulunmuştur. Harbin felakete dönüşmemesi ve İslâm'ın şiarına yakışmayan davranışların önlenmesi için gönderdiği komutanlara bir takım tavsiyelerde bulunmuştur. Peygamberin gâza ve seriyyelerinin başlıca sebepleri, devletin varlığını koruyup devam ettirmek, haber toplamak, İslâm'a davet, müdâfaa, kervan takip etmek, anlaşmalara ihanet edilmesini önlemek, müşriklerin harp teklifine karşılık İslâm'ın şerefini korumak, putları kırmak olmak üzere sekiz gurupta incelenabilir.³⁵¹

Emevî halifeleri Arapları, Atlantikten Orta Asya'ya ve İndus Nehrine kadar götüren ikinci fütühâtın kaynağında yer almışlardır. Bu ikinci fütühât iki safhadan

³⁵⁰ Candan, Feyza, *Emeviler Döneminde İhtida Olayları*, S.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007, s. 3

³⁵¹ Kapar, M. Ali, “Hz. Peygamberin Savaşlarına Genel Bir Bakış”, *S.Ü.İ.F.D.*, sy. 3, Konya, 1990, s. 403

oluşan yayılış şeklinde olmuştur. Birinci safhası Muâviye döneminde, diğer safhası ise Abdülmelik ve Velîd'in hükümdarlık devrinde sukunetli zamanlarda meydana gelmiştir.

Dinsizlikle hatta müşriklikle itham edilen Muâviye ve halefleri, dînî faktörü hiçbir zaman ihmal etmemişler, hatta bu dînî faktörü, meşguliyetlerinin birinci sırasını işgal eden İslâm fütuhâtı için Arapları teşvik için kullanmışlardır. Bilhassa Bizans'a karşı yapılan savaşlar "Kutsal Savaş" şeklinde gösterilmiştir.³⁵²

Muâviye döneminde fetihlerle maliyenin akıllıca yönetimi sayesinde gelirler çokça artmıştır. Muâviye bundan faydalanarak, askerinin ücretini iki katına çıkarmıştır. Bu davranış, taşra valilerinin otoritesi altında olan ve kaynağını bedevi kabîlelerinden alan orduyu kendisine bağlamıştı. Abdülmelik ile birlikte ilk büyük değişiklikler ortaya çıktı. Arap dili idare dili oldu. İlk altın para dinar ve ilk gümüş para dirhem tamamen Müslüman parası olarak görülmeye başladı.³⁵³ Posta hizmetleri ile istihbarat vazifesini yürüten berîd teşkilâtı oluşturulmuş, oldukça geniş bir sahaya yayılmış olan ülkenin her tarafından bu teşkilât sayesinde haberdar olunmaya başlanmıştır.

Görüldüğü gibi ülkenin fetihlerle büyümesi ve çok geniş bir alanda hâkimiyet kurulması, yeni toplumlarla ve kültürlerle karşılaşılması, birkaç cephede birden fetih hareketlerinin yürütülmesi, devlet işlerinde bir takım düzenlemeleri gerektirmiştir. Bunlar fetihlerin bir sonucu olarak Emevî devletine etki ettiği gibi, yeni karşılaşılan toplumlara ve kültürlerle de etki etmiştir.

İslâm fetihleri devletin sınırlarının genişlemesini sağlamakla birlikte gayri müslimleri zorla Müslüman yapmayı hedef almıyor, onları yalnızca İslâm devletinin himaye ettiği insanlar statüsüne sokmakla yetiniyordu. Fetihler sonucunda İslâm devletinin himayesi altına alınan insanlar, hem İslâm'ın safiyet ve ulviyetini müşahede etmek, hem de tevhid potasında temizlenip sevgi, adalet, merhamet, insaf ve iman sahibi olmuş Müslümanları tanımak suretiyle doğrunun eğriden, tevhidin şirkten farkını müşahhas bir şekilde idrak etme imkânına kavuşmuşlardır. Dolayısıyla da memleketin yeni sahiplerinin müsamahakâr, eski idarecilerle kıyas kabul etmeyecek derecede adaletli, insafli, insan hak ve haysiyetine saygılı olduklarını bizzat görmüşlerdir.³⁵⁴ Böylece Allah'ın rızası yolunda girişilmiş olan ve "*fitne ortadan kalkıncaya ve dinin tamamı Allah için oluncaya kadar*"³⁵⁵ kâfirlerle yapılan

³⁵² Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Târîhi*, trc: Kayaoğlu, İsmet, AÜİFY, Ankara, 1981, s. 108

³⁵³ Mantran, *İslâm'ın Yayılış Târîhi*, s. 112–113

³⁵⁴ Yiğit, İsmail, "Fetih", *DİA*, XII, 468–469

³⁵⁵ Enfâl, 8/39

cihad (İ'lâ-yi kelimetillah) gerçekleştirilmiştir. İslâmiyet'i kabul etmeyenlerden ise Yahudi, Hristiyan ve Mecûsîler kendi dinlerinde kalmışlardır.

Yine de Mervâni devleti, İslâm'ın o zamanlar anlaşıldığı şekliyle tamamen İslâmî bir devletti. İlk kuşaklar içinde İslâm dîni, inananların şuurunda daha sonraki standartlara göre hala iptidai bir biçimde yer alıyordu. Her şeyden önce birleşik Arapçılığın bir rozeti, fatih bir seçkin sınıfın yasa ve disipliniydi. Bu esas üzerinde Abdülmelik ve ailesi, kabîlesel veya bölgesel Arap guruplaşmalarının hizipçiliğine karşı, cemaat idealini, Müslüman cemaatin dayanışması idealini destekledi. Eski kâfir imparatorlukların sikkelerinin yerine islâmî ibareler kazılı yeni sikkeleri ikâme ederken ve şimdiye kadar kullanılan yazı tarzının elverdiğinden daha titiz usulleri teşvik ederek Kur'an'ın, hıfzedilirken doğru okunmasını sağlamak amacıyla müdahalede bulunurken, Abdülmelik ve Haccâc'ın amaçları, İslâm'ın hâkimiyetini sürdürmekti.³⁵⁶

İslâm fetihlerinin başarı sebepleri arasında târihî, coğrafi, siyâsî, askerî ve iktisâdî birçok unsurun bulunduğu şüphe yoktur. Fetih sûresinde müslümanlara ganimet vaad edilerek ödüllendirilecekleri beyan edilmiş,³⁵⁷ Hz. Peygamber de, bazı yerlerin fethedileceğine ve müslümanların ganimet elde edeceklerine dair söylediği hadislerle planlı bir fetih hareketini hedef göstermiştir. Bununla birlikte, ganimet İslâm fetihlerinin sebebi değil bir sonucudur. İslâm fetihlerinin en bariz özelliği devamlı ve kalıcı olmalarıdır. Târih boyunca fetihler sonucunda ele geçen ve İslâm'a açılan topraklarda bugün de hâlâ Müslüman millet ve devletlerin yaşadıkları görülür. Bu gerçek İslâm fetihlerinin geçici değil devamlı, kalıcı ve aynı zamanda çok tesirli ve köklü olduğunun açık bir delilidir. İslâm'a sonradan açılan topraklara Müslümanların yerleştirilmesi, mevcut şehirlerin imarının yanında yenilerinin kurulması, çeşitli İslâm müesseselerinin hayatı daha iyi yaşanır hale getirmesi, başta Kur'an-ı Kerim öğretimi olmak üzere dinî ilimlerin ve İslâm kültürünün yaygınlaştırılması, günlük hayatın ihtiyaçlarına cevap verecek ticârî ve iktisâdî faaliyetlerin kesintisiz sürdürülmesine imkân tanınması gibi hususlar bu bölge insanların Müslümanlaştırılmasında önemli rol oynamıştır. Müslümanlar da fethettikleri yerlerde zimmî statüsüne giren çeşitli inançlara mensup her sınıf, cins, renk ve ırktan gayri müslimi, "*Sizin dininiz size,*

³⁵⁶ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 167

³⁵⁷ Fetih, 48/19

benimki bana"³⁵⁸ âyeti uyarınca can, mal, ırz ve namusları ile ibâdet ve mâbetlerine hürmet etmişlerdir.³⁵⁹

Çalışmamızın bu bölümünde, fetihlerin Emevî devletine ve diğer topluluklara sosyal, siyâsî, askerî ve ekonomik sonuçlarını ayrı başlıklar altında incelemeye çalışacağız.

2.1. Fetihlerin Sosyal ve Dînî Sonuçları

Herhangi bir ülkedeki sosyal durumla, o ülkede ırk ve din bakımından toplumun tabakaları ve bu tabakalardan her birinin diğeri ile olan alâkası kastedilir. İslâm dini Arap ile Arap olmayan arasında herhangi bir ayırım yapmayan, bütün Müslümanlar arasında eşitlik ilkesini kabul eden bir din olmakla birlikte, Emevîler, doğuda Çin seddine, batıda Atlas Okyanusuna uzanan İslâm Devletinin yönetiminde yalnız Arap unsuruna dayanmışlardır.³⁶⁰ İslâm'ın eşitlik ilkesini, Kur'ân-ı Kerîm'de mü'minler arasında, takvayı esas kılan şu ayetler vardır: "*Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ve diğiden yarattık. Tanışasınız diye sizi kavim ve kabîlelere ayırdık Allah katında en değerli olanınız, O'na itaatsizlikten en fazla sakınmanızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır*".³⁶¹ "*Mü'minler ancak kardeşirler, öyle ise iki kardeşinizin arasını düzeltin*".³⁶² Rasûlüllah (s.a.v.)'den şöyle rivâyet olunmuştur; "*Arab'ın Arap olmaya üstünlüğü yoktur, üstünlük ancak takva iledir*".³⁶³

Fertler, guruplar, kavimler, ümmetler, milletler, siyâsî, kültürel, biyolojik, coğrafi vb. farklarla birbirinden ayrılır; bu farklara bağlı olarak farklı kimlik sahibi olur. Bu kimlikle tanınır ve tanışır. Ayrıca her biri kendi farkını, özelliğini bir gurur, değer ve öğünç vesilesi yapar. Ayet farklı yaratılmanın "kimlik edinme ve bu kimlikle tanınma, tanışma" fonksiyon ve hikmetini onaylıyor; Ancak farklı sosyal ve etnik guruplara mensup olmanın üstünlük vesilesi olarak kullanılmasını reddediyor; İnsanın şeref ve değerini, kendi iradesiyle elde etmediği etnik aidiyeti değil, kendi irade ve çabasıyla elde ettiği evrensel değerlere bağlıyor.³⁶⁴

³⁵⁸ Kâfirûn, 109/6

³⁵⁹ Yiğit, "Fetih", *DİA*, XII, 469–470

³⁶⁰ H. İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 542

³⁶¹ Hucurât 49/13

³⁶² Hucurât 49/10

³⁶³ Heysemî, Nüreddin Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Bekir, *Mecma'u'z-Zevâid*, Beyrut, 1967, III, 372

³⁶⁴ *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Komisyon, Ankara, 2006, V, 97

Asya, Afrika ve dünyanın herhangi bir yerinde İslâm, girdiği bölgelerde onun ana ilkelerine ters düşmemekle birlikte ihtidâ olayından önce yaygın olan yerel bazı inanç ve uygulamaları kolayca özümlemiştir.³⁶⁵

Başlangıcından beri İslâm, onu benimseyenlerin kişiliğinde, hem bireysel düzeyde ve hem de topluluk düzeyinde fiziksel, entelektüel ve kültürel alanda kuşatıcı, tutarlı bir yaşama yöntemi olmuştur. İslâm kendi inancıyla açıktan açığa çelişmeyen kültürel mirası dışlamamıştır. Bunun içindir ki, Müslümanların yönetimine giren ülkeler kendi kültürlerinden fazla uzaklaşmamışlardır. Bununla birlikte Müslümanların kültürel üstünlüğüdoğal olarak birçok kavmi derinden etkilemiştir. Bütünüyle İslâmî kültürü benimseyen ülkelerin yanında, birçok Hristiyan halk da İslâmî kültürden etkilenmişlerdir.³⁶⁶

İlk yüzyılın sonunda Arap olmayanlar, artan sayılarda dini âlimler saflarına girmeye başladılar. Bunlar doğal olarak içine Arap fikirlerinin karışmış olmasını hiç mazur görmeden, İslâmı en evrensel yorumuyla kabul ettiler. Onlar Arap olmayanların yakınmaları ve sosyal olarak aşağılanmaları yüzünden, Emevîler'e duygusal planda karşı olmaları sebebiyle, Emevî destekçilerinin konformist tavırlarını ve aynı zamanda diğer Arap firkalarının yorumlarını da reddettiler.

Emevîler için en büyük mesele Arap devletinin sosyal yapısını, fetihlerden sonra organize edidiği gibi, fethedilen bölgelerdeki tarıma dayalı ekonomi sistemi ile entegre etmek ve bunu İslâm'ın ahlâki prensipleri ile tutarlı olacak şekilde gerçekleştirmek idi. Meselenin garip bir özelliği de onların daha önceki sosyal ve ekonomik beceriksizlikleri yüzünden zarar görmeye devam eden arazi sahipleri ve çiftçiler için de İslâm'a girme hareketinin var olmasıydı. Bu mesele nihayet Emevîler'in son dönemlerine doğru (fakat acı mücadeleler sonucu) yeni Arap arazi sahipleri ile Arap olmayan arazi sahipleri arasında eşitlik sağlamakla ve İslâm'a girmiş çiftçileri bütün gayrimüslim teba tarafından ödenen cizyeden muaf tutmakla çözüldü.³⁶⁷

Emevîlerin, mevâliye (Arap asıllı olmayan Müslümanlara) davranışı, mevâlinin ruhunda ırkçılık duygusunu tahrik etmiştir. Bunun üzerine Emevî yönetimine karşı ayaklanıp onlara karşı isyan etmiş olan Hâricîlere katılmışlardır. Bunlara ilâveten İslâm'ın yok etmeye çalıştığı kabîle asabiyetinin bazı halifeler döneminde alevlenmesi

³⁶⁵ Ebu'l-Fazl İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, trc: Koytak, Cahit, İstanbul, 1984, s. 186

³⁶⁶ Ebu'l-Fazl İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 187

³⁶⁷ Gibb, Hamilton A.R., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, trc: Komisyon, İstanbul, 1991, s. 21–22

sebebiyle, Arapların da kendi arasında birlik ve beraberlikleri zaman zaman bozulmuştur. Asabiyet (kabîlecilik) ruhunun hassaten Horasan'da gittikçe kabarması, Arap yönetiminden hoşnut olmayan mevâliler vâsıtasıyla Abbâsî davetinin başarıya ulaşmasına yardım eden âmillerden olmuştur.

Zimmîlere gelince bunlar (Hristiyan ve Yahudilerdir) din hürriyetinden faydalanmışlardır. Müslüman Araplar kendilerine cizye vermek şartıyla bunları, istedikleri dini tercih etmekte serbest bırakmışlardır. İran'da şehir sâkinlerinin, özellikle sanâtkârların İslâm dinini kabul ettiklerini görmekteyiz. Araplar, Farslardan eski dinlerinde kalmaya devam edenlere karşı da güzel muamele etmişler ve onların ibadet yerlerine itiraz etmemişlerdir.³⁶⁸

Endülüs'te de halk birçok unsurlardan meydana geliyordu. Bunların başında, Müslüman Araplarla bu ülkenin fethinde Târik b. Ziyâd ve Mûsâ b. Nusayr komutasında Araplara yardım etmiş ve onunla birlikte savaşmış olan Müslüman Berberîler ve Endülüs Hristiyanlarından olup da İslâm dinini kabul etmiş olan İspanyollar gelmektedir. Araplara gelince, Yemenîlerden bir kısmı ile Mudarîlerden bir kısmı burada, çeşitli yerlere yerleştiler. Müslüman Araplar, Endülüs'te de zimmîlere iyi muamele ettiler. Gotlar zamanında çeşitli zulümlere maruz kalmış olan Yahudilerin ticari faaliyetlerine izin verdiler ve kendilerine can, mal ve evlât emniyeti sağladılar. Dinlerine bağlı olan Hristiyanlara da güzel muamele ettiler. Arapların Endülüs ve diğer memleketler halkına göstermiş oldukları dini müsamaha Siyâsetinin, bu ülkeler halkının İslâm'a girmesinde şüphesiz büyük têsiri olmuştur.³⁶⁹

Berberîler, kendi dağ göçebelikleri daha oturmuş olmakla birlikte, şehirli uygarlığına karşı sıra dışı kalma bakımından Araplara oldukça benziyorlardı. Aralarında semâvî dinlere mensup az sayıda insan vardı ve fevc fevc İslâm'ı kabul ettiler. Bir kere Arapların üstün gücünü kabul ettikten sonra, ileriki fetihlere onlarda katıldılar.³⁷⁰

Ömer b. Abdülazîz Kuteybe b. Müslim'in fetih politikası olarak izlediği, yerli halkla fatih Müslümanları kaynaştırma faaliyetini halifeliği müddetçe desteklemiş, bir gelenek halini alan Mâverâünnehir seferlerini yasaklamıştır.³⁷¹ Halife olunca fetihlere ara vermiş, hatta İstanbul önlerindeki orduya derhal dönmeleri emrini vermişti. Mevâlden alınan vergileri kaldırmış onlara, Müslüman Araplarla aynı hakları

³⁶⁸ H. İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 543

³⁶⁹ H. İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 544-545

³⁷⁰ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 170

³⁷¹ Kitapçı, Zekeriya, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Konya, 1988, s. 207

tanımıştır. Ömer b. Abdülazîz bununla da yetinmeyip onlara maaş bağlayıp onlar için hanlar yaptırmıştır.³⁷² Bu durum İslâm'ı din olarak kabul edenlerin sayısının her geçen gün artmasına yol açmıştır.³⁷³

Ömer b. Abdülazîz'in izlemiş olduğu mevali politikasını eleştirenler olduğu gibi olumlu bulanlarda vardır. Bölge halkıyla bütünleşmenin gerçekleşmesi için uygulanan politikalar, Emevî iktidarının ve ülkenin menfaatleri açısından olumlu bulunmuş, Arap olmayanlarla iyi ilişkiler kurmayı temin için akıllıca kararlar şeklinde değerlendirilmiştir. Gerek Hristiyan gerek Yahûdî ve gerekse Mecûsî olsun kimsenin inançlarını yaşamasına engel olmamıştır.³⁷⁴

Doğuya doğru aşağı İndus Vadisi, Sind kısmen karadan ve kısmen de denizden fethedilince, ticarete yönelmiş olan yerel Budistler, Müslümanları hakim Hindû sınıflara tercih etmiş görünüyorlar.³⁷⁵ Müslüman tüccarlar her ülkeye yayılmış, Çin'den İskenderiyye'ye oradanda Afrika'nın batısına Tanca'ya kadar Akdeniz, Hind Okyanusu ve bu arada bulunan yerler Müslüman tüccarların mal alıp sattıkları piyasa haline gelmişti. Bu tüccarlar, mal alıp satmaya gittikleri her yerde İslâmı tebliğ etmek ve yaymak yolunda gayret ediyorlardı. Bu geniş alanda yaşayan değişik inanç ve kültürde olan birçok insan bu tüccarlar sayesinde Müslüman olmuşlardır.³⁷⁶

Arap kabîle mensupları, arazi varidatının işgal edilmiş bölgelere dağılımında nihâî söz sahibi olarak ve de yöneticiler olarak yerleşmişlerdi. Üstünlük Araplarda kalmak şartıyla, fethe uğramış Hristiyan, Yahûdî, Mezdekî ve Budist cemaatlerin iş yaşamlarının kendi kendine sürmesine izin verilmişti. Müslüman Araplar, eski arap kültürünün yer değişikliğine dayanacak kadarını kendileriyle beraber getirirlerken, egemen kültür Helenistik, Sâsânî, veya yerel olarak var olan her hangi bir kültür olmaya devam etmiştir.³⁷⁷

Müslümanlar bir şehri fethettiklerinde orayı koruyabilecek sayıda müslümanı oraya yerleştirirlerdi. Mevcut yerleşim yerlerinin fethinden veya Bağdat, Basra ve Kûfe gibi yeni şehirlerin kurulmasından sonra buralarda gerçekleştirilen cami, köprü, kale, tersane, su bendleri, ev, saray, konak vb. binaların inşası tamiri ve genişletilmesi

³⁷² Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân* s. 622

³⁷³ Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara, 1998, 175

³⁷⁴ Bkz. Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, s. 177-178

³⁷⁵ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 170

³⁷⁶ Mevlânâ Şeyh Muhammed İsmail Panipeti, *İslâm Yayılış Tarihi*, trc: Genceli, Ali, İstanbul, 1971, s. 885-886

³⁷⁷ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 171

şeklinde imarla ilgili çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte aynı zamanda iskânda gerçekleştirilmiştir.³⁷⁸

Abdûlmelik devrinde imar faaliyetlerine ayrı bir önem verilmiş, artık büyük bir imparatorluk haline gelen İslâm devletinin her tarafında yollar ve köprüler yapılmış, birçok eser meydana getirilmiştir. Halife Abdûlmelik, gelişen ihtiyaçlar karşısında devlet kurumlarına da önem vermiş, seleflerinin bir Arap seyyidi gibi hareket etme alışkanlıklarını terk ederek bir hükümdar gibi davranan ilk Emevî halifesi olmuştur. Halifeliğe ve devletin bütünlüğüne yönelik meselelerde kesinlikle müsamaha göstermemiş, güvendiği yüksek kademedeki idarecileri de sonuna kadar desteklemiştir.³⁷⁹

Müslüman Arap fatihlerin genel bir fetih politikası olarak, fethettikleri şehirlere garnizonlar ve Arap olanları yerleştirmeleri, bu şehir halkıyla yeni gelenlerin kısa bir süre sonra kaynaşmalarına vesile olmuştur. Bunun sonucu olarak aralarında bir takım alış- verişler, evlenmeler ve değişik sosyal ilişkilerin ortaya çıkması da kaçınılmaz olmuştur. Yeni seferlere çıkarken buldukları bölgenin halklarını da orduya dâhil edip onlara da bir kısım pay vermeleri aradaki ilişkileri geliştirmiştir. Ayrıca yapılan savaşlar sonucu birçok insan ölmüş ve birçoğu da esir ve köle olarak yurtlarından ayrılmak zorunda kalmışlardır. Sonuç olarak fetihler toplumların ve sosyal tabakaların bir biriyle karışmalarına vesile olmuştur.

2.2. Fetihlerin Askerî Sonuçları

Araplar fetih toprakları üzerinde yerleştikçe, ordu hassasiyetle toplanmıştır. Emevî halifeliği döneminde temelde askerî bir rol oynadı ve İslâm'ın yayılmasını temin etti. Daha sonra fethedilen ülkelerde toprak kazanmak ve dağıtmak yoluyla ekonomik ve sosyal bir rol oynamaya başladı. Başlangıçta yalnız Araplar arasından toplanan halife ordusu, bu milli niteliğini Emevî hilafeti sonuna kadar korudu.³⁸⁰

Hz. Ömer'in başlattığı askerî teşkilatlanmayı Emevîler ikmal etmişlerdir. Abdûlmelik b. Mervân, mecburî askerlik sistemini getirdi. Abdûlmelik b. Mervân zamanında ordu, yalnızca Arap unsurundan teşekkül ediyordu. Zira Emevî devleti — bildiğimize göre— her yönüyle halis bir Arap devletiydi. Emevî fetihlerinin büyük

³⁷⁸ İmar ve iskân faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Yüksel, A. Turan, "Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler", *S.Ü.İ.F.D.*, sy. 9, Konya, 1999, s. 45-79

³⁷⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târihi*, II, 378-381

³⁸⁰ Mantran, *İslâm'ın Yayılış Târihi*, s. 190

boyutlar kazanmasına kadar durum bu şekilde devam etti. Ancak Kuzey Afrika ve Endülüs'e bunun yanında Orta Asya içlerine girdikleri sıralarda Arap ordusu, Berberîlerden ve buldukları bölgelerin halklarından büyük ölçüde yardım aldı.³⁸¹

Ordu, piyade ve süvarilerden meydana geliyordu. Piyade askerler, kalkan, kılıç ve mızrak, süvariler ise, kalkan, kılıç, yay ve oklar taşıyorlardı. Savaşlarda piyadeler, sıkı saflar halinde duruyor, mızrak taşıyanlar düşman süvarilerinin hücumlarını geri püskürtmek için ön saflarda yer alıyordu. Ordunun iki kanadı âdet üzere süvari birliklerinden meydana gelirdi. Arapların savaş meydanlarında düşmanlarına karşı üstün gelmeleri, sadece silâhlarına bağlı değildir. Bilâkis Araplar, çeviklik, hafiflik, cesaret, sürat kâbiliyeti ve şiddetli güçlülere sabırlarıyla temayüz etmişlerdir. Dolayısıyla bu kâbiliyetlerinin de başarıda rolü büyüktür. Onların bu özelliklerine, bir de sahip oldukları kahramanlık duyguları ve İslâm'ın zafere ulaşması yolunda canlarını seve seve vermekte temayüz ettiklerini de ilâve edersek, bütün bunlar, Arapların harplerde kazandıkları başarılarının sırrını doğru olarak anlamamıza imkân verir. Müslüman Arap devleti, askerinin geçimlerini garanti etmek, onların muhtaç olduğu rızık ve silâhları temin etmek hususunda çok cömert davranmıştır.³⁸²

Askerin gelirleri halifeler ve komutanlara göre değişiklik arz etmiştir.³⁸³ Abdülmelik ve Velîd dönemlerinde Arap askerlerin maaşları ve ganimetten aldıkları pay yüksekken, Ömer b. Abdülazîz bu payı eşitlemiştir. Hatta Abdurrahman b.Eş'as isyanında Abdülmelik isyancılara vazgeçmeleri durumunda maaşlarının, Sûriyeli birliklerle eşit hale getirileceği sözünü vermiştir.

Sûriye'de, Bizans askerî organizasyonunun ana hatları Arap ordusunda muhafaza edilmiştir. Bu organizasyon “cund” ismini almış ve hem askerî hem de malî bir bölgeye tekabül etmiştir.³⁸⁴ Ordu taksîmâtı merkezi kuvvetler, sağ ve sol kanatlar, öncüler ve artçılar olmak üzere beş bölümden oluşmuş, bu kuvvetlerin teşkili saf şeklinde düzenlenmiştir.³⁸⁵ Son Emevî halifesi Muhammed b. Mervân bu taksim tarzını değiştirmiş ve “kürdûs” adını taşıyan küçük ordu bölükleri meydana getirmiştir.³⁸⁶ Askerî araç ve gereç bakımından Grek askerleriyle esas itibariyle aynı olan Arap askerleri, ağır silahlar olarak arrade,³⁸⁷ mancınık, debbâbe³⁸⁸ adını taşıyan

³⁸¹ H. İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 490

³⁸² H. İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 490 vd.

³⁸³ Mantran, *İslâm'ın Yayılışı Târihi*, s. 114

³⁸⁴ Mantran, *İslâm'ın Yayılışı Târihi*, s. 114

³⁸⁵ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Târihi*, II, 356

³⁸⁶ İbn Haldun, *Târih'u İbn Haldun*, Beyrut, 1971, III, 165

³⁸⁷ Arrade: Tekerlekli mancınık, savaş arabası (Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, s.39)

harp aletlerini kullanmışlardır. Bu gibi ağır silahlar ve muhâsara aletleri, diğer levâzimat yükleriyle birlikte ordunun arkasında develerle taşınmıştır.³⁸⁹

Görüldüğü gibi fetihler sonucu, devletler birbirlerinin askerî yapılarından etkilenmişlerdir. Emevîler döneminde özellikle Abdülmelik askerî anlamda bir takım yenilikler yapmış ve bu düzenlemeler sonucu devamlı ve maaşlı askeri bir sınıf ortaya çıkmıştır. Bunun yanında önceki dönemlerde devam eden gönüllü ve sadece ganimetlerden pay alan sınıf devam etmiştir. Mevâli denilen Arap olmayan Müslümanlardan, önceleri orduda yararlanılmazken bunlarda zamanlı ordunun birer mensubu olmuşlar ve devletten Araplar kadar olmasa da maaş almaya başlamışlardır. Zaman zaman halifelerin kendileri hakkındaki kararlarını beğenmeyen vali ve komutanlar kendilerinin emri altında bulunan ve hilafet karşıtı olan Araplarla ve mevâliiden oluşan ordularla isyan etmişler ve eldeki ordu, bir anda düşman olarak Emevî halifelerinin karşısına çıkmıştır.

2.3. Fetihlerin Siyasî ve Ekonomik Sonuçları

Abdülmelik b. Mervân'la birlikte hızlı bir genişleme sürecine giren Emevî devleti, Velîd'in hilafeti zamanında Arap fethinin ulaşabileceği en uç sınırlar olan, batıda Pireneler, doğuda Orta Asya'nın geniş havzalarına kadar ulaşmıştır. Böyle olunca devlet doğal sınırlarına ulaşmış merkezle vilayetlerin arası mesafe olarak iyice açılmıştır.

VIII. Yüzyılın başlarında imparatorluk dokuz eyalete bölünmüşken, sonradan beş valilikte toplanmıştır. Merkez Kûfe olmak üzere Irak, İran ve Doğu Arabistan, merkez Medine olmak üzere, Hicaz, Yemen ve Orta Arabistan, merkez Musul olmak üzere Cezîre, Yukarı Mezopotamya, Ermenistan ve Küçük Asya'nın Doğusu, merkez Fustat olmak üzere Mısır, merkez Kayravan olmak üzere Afrika ve İspanya şeklinde bir idarî yapılanma görülmüştür. Sûriye ve Filistin doğrudan doğruya Şam hükümetinin idaresi altında olmuştur. Valiler büyük bir muhtâriyete sahiptirler. Bölgelerinin sivil ve askerî yönetiminin sorumluluğunu taşırlar. Valiler halife tarafından tayin edilmeye (yeri geldikçe azl edilmeye) devam etmiştir. Valiler bölgede halifenin şahsını temsil etmişler ve kendilerine bağlı şehirlere görevlilerini kendileri atamışlardır.³⁹⁰

³⁸⁸ Debbabe: Kalelerin kapılarını zorlayan koçbaşları, kale duvarlarını oymakta kullanılan bir savaş aleti. (Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, s. 170)

³⁸⁹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Târihi*, II, 370

³⁹⁰ Mantran, *İslâm'ın Yayılış Târihi*, s. 113

Emevîler döneminde idâri sistemde İslâmiyet'in tesirinin yanı sıra özellikle Sâsânî medeniyetinin tesiri söz konusudur. Emevîler ardı sıra geldikleri Fârisîler'i ve Romalılar'ı takip ettiler.³⁹¹ Bu da fetihler sonucu, devletler nasıl ki birbirlerini askerî ve kültürel olarak etkilemişler aynı şekilde idarî ve siyasî bakımdan da etkilemiş olduklarını bize göstermiştir. Bu, aynı zamanda, sınırları çok genişlemiş bir devletin yeni kurumlara ihtiyaç duyarak yapılan yenilikler olarak ta göze çarpmaktadır.

Devletin bu kadar geniş bir alana yayılması sonucu merkezden uzaklaşan ve emirlerine kalabalık orduların verildiği komutanların sık sık isyanlarına sebep olmuştur. Bu isyanları bölge halkı ve Emevî karşıtı olanlarında desteklemesi, halifelerin ve Emevî hanedanına bağlı valilerin zor durumlarda kalmasına neden olmuştur. Bunun bir başka sonucu ise, birçok meşhur komutanın değişik vesilelerle öldürülmesine yol açmasıdır. Yine halifelerle komutanlar arasında bir güven bunalımını ortaya çıkardığı da âşikârdır. Çünkü halifeler gönderdikleri orduların isyanından, komutanlar da halifeler ve genel valilerden kendi hayatları hakkında güvende olmadıkları hissine kapılmıştır. Onun içindir ki vali ve komutanlarını destekleyen ve onlara geniş yetkiler verip isteklerini karşılayan halifeler döneminde fetihler en canlı bir şekilde yapılmıştır.

Fethedilmiş bölgelerin toplamı, Mervânîler döneminde, tadrîcen bütün yönetim birimleri Araplar tarafından devralınan ve Arap usulleriyle yönetilen, nisbeten bir imparatorluğa dönüştürüldü. Aynı zamanda yönetim kadrolarının çoğu gayrimüslim kalmaya devam ederken bile, Ârâmîler ve Fârisîler arasında İslâm'a katılımlar daha da yaygınlaştı. Diğer taraftan, Arapların çoğu Akdenizli ve İranlı toprak sahipleri gibi yaşayabileceklerini bir dereceye kadar öğrenmişlerdi. Eski siyâsî şartlardan devralınan, Sâsânî bölgelerinin bir bütün olarak özerkliği gibi ayrılıklar, ortadan silinmeye yüz tuttu. Her eyaletin valisi doğrudan başkentten atandı. Araplar işgalci birlikler gibi olmaktan kaçındılar ve sırası geldiğinde, kendilerini ahâlinin beklentilerine uyarladıkça, kendilerine benzeyen ahâlinin içinde yönetici tabakayı oluşturdular. Bölgenin tümüne yayılan yeni bir medeniyet, bundan sonra biçim almaya başladı.³⁹²

Fetihler sonucu elde edilen ganimetler, haraç ve cizye gelirleri hızla artmış, bunu sonucu olarak da İslâm dünyasında bir rahatlama ve refah dönemine girilmiştir. Güçlenen ve zenginleşen devlette yoğun imar faaliyetleri ve sosyal projeler

³⁹¹ Filibeli Ahmet Hilmi- Ziya Nur, *İslâm Târîhi*, İstanbul, 1982, s.261-262

³⁹² Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 174-175

uygulamaya geçirilmiş, Dimeşk'teki meşhur Emevî camii Velîd döneminde inşa edilmiştir.³⁹³ Velîd zamanında bayındırlık faaliyetlerinde gözle görülür derecede gelişmeler kaydedilmiştir. Pek çok yeni yol açılmış, su kuyuları hizmete sunulmuş, hastaneler inşa edilmiştir. Ayrıca eğitimin geliştirilmesi için pek çok kütüphane faaliyete geçirilmiştir.³⁹⁴ Dicle ve Fırat gibi büyük nehirlerden uzak bölgelere su ulaştırılması, büyük kanalların kazılması, ziraat ve diğer ihtiyaçlar için su arklarının açılması faaliyetlerine Beytü'l-mâlden tahsisat ayrılmıştır. Bu harcamalara, mahkûmların ve esirlerin yiyecek, içecek, giyecek ve ölenlerinin defni için yapılan masraflar,³⁹⁵ harp hazırlığı için satın alınan silâhlara yapılan ödemeler, âlimler ve şâirler için verilen maaş ve bahşişlerin ödenmesi eklenmiştir.³⁹⁶

Fetihler esnasında cizye ve haraç vermeyi kabul edip anlaşma yapanların durumu biraz daha farklıdır. Bu vergiler yeni mâlî külfet anlamına geliyordu ki, bu insanların zaman zaman isyanlara katılmasının sebeplerinden birisi de bu olsa gerektir. Emevîler devrinde, Hulefâ-i Râşidîn devrinde alınan vergilerin miktarları artırıldı. Emevî halifeleri, önceki halifelerin kararlaştırmış olduğu kaidelere riâyat etmediler, aksine onların koyduğu sınırları aştılar. Abdülmelik b. Mervân zamanında, Horasan bölgesinde oturan halkın yeniden genel bir nüfus sayımı yapıldı. Her şahsın önceden ödediği vergiler doğrultusunda vergiler takdir edildi. Her şahsın önceden ödediği cizye miktarı 3 dinar artırıldı.³⁹⁷ Irak'ta da durum böyle idi. Kaldı ki, Irak'ta halkın çoğunluğu önceden konulmuş vergileri zor ödeyebiliyordu. Bu yeni istisnaî vergiler, durumlarını daha da zorlaştırdı. Haccâc b. Yusuf'un yeni müslüman olmuş kimseleri, kâfirlerin ödediği cizye vergisini ödemek zorunda bırakması, bu uygulama sebebiyle onların Haccâc'a karşı kin ve öfkeyle mukavemet etmeleri ve Irak'ta Emevîler'e karşı isyan eden Abdurrahman b. Eş'as'ın saflarına katılışlarının sebeplerinden birisi olarak karşımıza çıkar.³⁹⁸

Ömer b. Abdülazîz döneminde gerçekleştirilen mâlî ıslahatlar, hazinenin yararından ziyade İslâm'ın menfaatine yönelik yapılmış olan ıslahatlar olmuştur. Ömer b. Abdülazîz'in bu ıslâhatından maksadı, İslâm'ın yayılmasına engel olan uygulamaları ortadan kaldırmayı hedef alıyordu ki, onun ıslâhatı, Arap olmayan müslümanlara, sadece müslüman Arapların faydalanmakta olduğu hakları vermek,

³⁹³ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Târîhi*, s. 166

³⁹⁴ Yâ'kubî, *Târîh*, II, 290; Taberî, *Târîh*, VI, 496-497

³⁹⁵ Maverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Kahire, H.1298, s. 194-196

³⁹⁶ H. İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, I, 485

³⁹⁷ Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahim, *Kitâbu'l-Harac*, Mısır, H.1346, s. 23

³⁹⁸ H. İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, I, 486

onları gayrimüslimlerin ödediği cizye vergisinden muaf tutmak ve diğer müslüman Araplarla birlikte yıllık maaştan paylarını vermektir.³⁹⁹ Bundan dolayı da hazinenin gelirlerinde ciddi manada düşüşler olmuştur. Nitekim zimmîlerin Müslüman olanlarından cizyenin kaldırılmış olması, umumî olarak Müslümanların vergilerinin, özellikle Fars asıllı Mevâlînin vergilerini hafifletilmesinin neticesi olarak insanların İslâm'a yönelmesinin çoğaldığını söylemek, kolay olsa gerektir.

Bernard Lewis, Hişâm dönemi arazi varidatıyla ilgili olarak şöyle ifade ediyor: “doğu geleneği Hişâm’ı yalnız vergilerin toplanmasıyla ilgilenen istifci bir cimri gibi anlatır. Mevcut belgeler halifeliğin mâlî politikasının umûmî durumu hakkında bir fikir edinmemize imkân vermiyor. Bununla beraber Hişâm’ın başlıca üç eyalet valisi, Mısır’da Ubeydullah b. El-Habhâb, Irak’ta Hâlid el-Kasrî ve Horasan’da Nasr b. Seyyâr’ın politikaları bize Emevî hilafetinin son devir tablosunu çizmemize imkân vermektedir. Yeni düzen kanunî temel üzerine kuruluyordu; buna göre haraç arazi sahibine değil, araziye tarhediliyordu. Arazi sahibinin dini yahut milliyeti ne olursa olsun, haraç arazisi bütün vergi yükünü taşıyordu. Öşürlü arazi daha az vergi ile vergilendirilmeye devam edecekti. Fakat arazi daha fazla büyüemeyecekti. İslâmî hukukun dînî kaidesi haline gelmiş olan bu yeni sistem, eyalet valilerinin yanında bulunan ve araştırma ve sayımla vazifeli malî işleri yürüten memurlar tarafından yeni gelir kaynakları bulmak gayesiyle kuvvetlendirildi.”⁴⁰⁰

Ayrıca daha öncede ifade ettiğimiz, büyük çaba, gayret ve mâlî külfetlerle hazırlanan orduların isyan etmeleri fetihler için harcanan paranın boşa gitmesi ve devlet hazinesine hiç yoktan külfet manasına gelmektedir. Bunlara bazı halifelerin gelişigüzel harcamaları ve savurganlıkları da eklenince, fetihlerden hazineye gelen payın heba olduğunu bizlere göstermektedir.

Bütün bunlar gösteriyor ki, Mervânî-Emevî idaresi, yaptığı fetihlerle, İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesinde oynadığı rolle ve dönemlerinde meydana gelen bir takım hâdiselerle İslâm Târihi’nin en mühim dönemlerinden birisi olmuştur.

³⁹⁹ H. İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I, 334

⁴⁰⁰ Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, İstanbul, 1979, trc: Yıldız, H.Dursun, s. 91-92

SONUÇ

Tarihin belli dönemlerini, o dönemlerde yaşamayan bizlerin gelişi güzel veya bir takım kulaktan duyma bilgilerle değerlendirmesi ve bu dönemlerle ilgili hükümlere varması mümkün değildir. Mervânî-Emevî halifelerini değerlendirebilmek için de o dönemlerde hazırlanıp bize kadar ulaşmış olan eserlerden istifade etmek sûretiyle objektif olarak târih felsefesi ışığında, sosyal gerçekleri ve insan unsurunu göz ardı etmeden gözler önüne sermek durumundayız. İslâm Târîhi'nde önemli bir yer tutan Mervânî-Emevî halifeleri, târih içerisindeki görevlerini iyisiyle kötüsüyle tamamlayıp târih sahnesinden ayrılmışlardır. Zaman zaman ağır bir şekilde eleştirilmiş olsalar da, dönemlerinde İslâm'ın yayılması ve sınırların genişletilmesi için büyük çaba sarf ettikleri ve maddî imkânları seferber ettikleri göz ardı edilemeyecek bir husustur.

Hz. Peygamber'in göstermiş olduğu İslâm dinini dünyanın her tarafına duyurma hedefini onun vefâtıyla birlikte hayata geçirmeye gayret eden peygamberin en yakın arkadaşları ve ilk halifeler başarılı fetih hareketleri ve yönetimleriyle bu hedefi gerçekleştirme yolunda haleflerine örnek olmuşlar ve dinin bir çok insana ulaşmasına vesile olmuşlardır.

Hz. Osman'ın son dönemlerinde insanlar güçlerini cihad yerine birbirleriyle çekişmeye harcamışlardır. Hz. Osman şehit edilince, Hz. Ali'ye dördüncü halife olarak Medine'de bey'at edildi. Hz. Ali'nin etrafında toplananların Hz. Osman'ın katilleri olduğu iddiasıyla Hz. Osman'ın taraftarları Muâviye'nin başkanlığında bey'at etmediler. Böylece İslâm dünyasında kardeş kavgaları ve kanlı savaşlar dönemi başlamış oldu. Hz. Osman'ın son dönemi ve Hz. Ali dönemlerinde yaklaşık on yıl gibi bir süre fetih hareketleri durmuştur. Hz. Ali'nin de bir Hâricî tarafından şehit edilmesi ve Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ın Muâviye lehine Hilafet davasından çekilmesiyle İslâm dünyasında bir sükûnet meydana gelmiş ve Muâviye bu sükûnet ortamından faydalanarak tekrar kardeş kavgalarına fırsat vermeden uzun zamandan beri durmuş olan fetih hareketlerini yeniden başlatmıştır. Yezîd b. Muâviye'nin hilafete geçmesiyle iç karışıklıklar yeniden başlamış ve İslâm târihinin belki de insanların yüreklerinde en derin izler bırakan olaylar meydana gelmiştir.

Bu arada Mekke'de halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr güçlenmiş, birçok vilayet ona bey'at etmiştir. Emevî hânedânının ileri gelenleri de ona bey'at

etme düşüncesindeyken, Ubeydullah b. Ziyad'ın desteğiyle Mervân b. Hakem kendini hilafet makamında bulmuştur. Bir yıl gibi bir süre hilafette kalan Mervân, hilafetin adeta, Abdullah b. Zübeyr'e geçmesine engel olup Süfyânîler'den Mervânîler'e geçmesinde bir köprü vazifesi görmüştür.

Abdûlmelik b. Mervân Emevî halifelerinin en büyükleri arasında sayılır ve kendisine "Ebu'l-Mülûk" denir. Uzun bir müddet sayılabilecek süre hilafette kalan Abdûlmelik önce iç siyâsetle uğraşmış, bütün bölgeleri tek bir yönetimin idaresi altında birleştirdikten sonra fetih hareketlerini yeniden başlatmıştır. Kuzey Afrika, Anadolu, ve Orta Asya içlerine ordular göndermiştir. Bu dönemde Abdûlmelik'in en büyük yardımcısı Irak genel valiliğine getirdiği ve bu bölgede sükûneti sağlayan Haccâc b. Yusuf es-Sekafî olmuştur. Vefat ettiğinde arkasında içeride sükûnet sağlanmış, orduları ülkenin değişik yönlerine seferlere çıkmış, bir takım radikal değişikliklerle kurumsallaşmış bir devlet bırakmıştır.

Abdûlmelik'in oğlu Velîd, babasından aldığı mirası çok iyi değerlendirmiş ve ülkenin gelişmesi için çabalamıştır. Bu dönemde Mûsâ b. Nusayr ve Târik b. Ziyad Kuzey Afrika ve Endülüs içlerine, Kuteybe b. Müslim Mâverâünnehir ve ötelere, Muhammed b. Kâsım Hindistan içlerine, Mesleme b. Abdûlmelik Anadolu içlerine kadar fetihleri genişletmişlerdir.

Süleyman b. Abdûlmelik hilafete geçtiğinde, babası ve kardeşinin izlemiş oldukları politikalarda çok radikal değişikliklere gitmiştir. Kardeşi döneminin birçok bürokratını değiştiren Süleyman bu dönemin meşhur komutanlarını da cezalandırmıştır. İstanbul üzerine, kardeşi Velîd döneminde hazırlığına başlanan orduyu tamamlayıp göndermiş ve bu fethi çok büyük önem vermiştir. Ancak bu ordu bir takım sebeplerden dolayı başarılı olamamıştır. Ömer b. Abdülazîz dönemi ise fetih hareketlerinin durduğu ve insanlar arasında eşitlik sağlanmaya çalışıldığı bir dönem olmuştur. Bu dönem, hızlı bir şekilde İslâm'ın insanlar arasında yayıldığı bir dönem olmuştur. Yezîd b. Abdûlmelik dönemi ise iç huzursuzlukların baş göstermeye başladığı bir dönem olmuştur.

Emevî devleti son parlak dönemini Hişâm b. Abdûlmelik zamanında yaşamıştır. Kabileler arasındaki huzursuzluklar giderilmiş, çıkan isyanlar bastırılmış ve düşmanlıkların üzeri küllenmiştir. İnsanlar, aralarındaki kabîle ve asabiyet kavgalarına ara verip yeniden fetihlere yönelmişlerdir. Hişâm sıkı bir para politikası izleyerek devletin hazinesini doldurmuştur. Hişâm sonrası Emevî devleti hızlı bir çöküş içine girmiş, hatta hânedân içinde bile iktidar için veliahtlar birbirlerini

öldürmüşlerdir. Bu döneme kadar Ümeyyeoğulları'ndan hiçbir kimse halife olan diğer bir Ümeyyeoğlu'nu öldürerek iş başına gelmemiştir. Bu da sonun başlangıcı olmuştur. Son olarak Mervân b. Muhammed iktidarı ele geçirdiyse de, isyanları bastırmak için oradan oraya koşmuş, tam birliği sağladığı esnada Horasan bölgesinde Emevîler'e muhalif unsurları bir araya getiren ve bilhassa İranlı mevâlî tarafından desteklenen Ebû Müslim el-Horasânî, Ramazan 129'da siyah bayrağı açarak Abbâsî isyanını başlatmıştır. Başarıya ulaşan bu isyan hareketi Emevî devletinin târih sahnesinden çekilmesine sebep olmuştur.

Abdûlmelik, Velîd ve Hişâm dönemleri fetihler açısından en önemli dönemlerdir. Bu halifeler, asabiyet ve kabîle kavgaları yerine insanları Allah yolunda cihada yöneltmiş, vali ve komutanlarını desteklemişler, bölgesel unsurlardan faydalanmasını bilmişler ve çevrelerindeki orduyu Araplardan seçmişlerdir. Vali ve komutanlar halifelerinin genel politikalarına uymuşlar, bölgelerin durumlarına göre hareket tarzı geliştirmişler ve halifelerle devamlı bir surette irtibat halinde olmuşlardır. Böylece izlemiş oldukları politikalarla, dış siyâsette başarılı olmuşlar ve Emevî devletinin sınırlarını genişleterek bir imparatorluk haline getirmişlerdir.

Mervânî-Emevî halifeleri döneminde gerçekleştirilen fetihlerle değişik kültürler birbirlerinden etkilenmişler, İslâm dini değişik bölgelerde birçok insan tarafından kabul edilmiş, bu dini kabul etmeyenlerde cizye vermek şartıyla kendi dinlerini serbestçe yaşamışlardır. Fethedilen ülkelerde imar faaliyetlerinin yanında iskân faaliyetleriyle birlikte, eski yerleşim yerlerinin yanında yeni yerleşim yerleri de inşa edilerek bu ülkelerde kalıcı olmak gayesi güdülmüştür. Ülkenin sınırları çok genişlemiş, elde edilen gelirler devlet hazinesine büyük katkı sağlarken kaybedilen savaşlar ve isyanlar hazineyi zarara uğratmıştır.

Fetihler daimî bir ordunun oluşmasına katkı sağlamış ve böylece sadece ganimetlerden pay alan gönüllü askerlerin yanında maaşlı ve askerliği meslek olarak kabul eden bir zümrenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Başta ordu Arap unsurlardan oluşurken devletin sınırlarının genişlemesi sonucu Mevâliden orduda yararlanılmaya başlamıştır.

Devletin sınırlarının genişlemesi sonucu, ülke eyaletlere ayrılmış ve bu eyaletlere bizzat halifeler tarafından valiler atanmıştır. Eyalet valileri buldukları yerlerde halifenin vekili olduklarından kendilerine geniş yetkiler verilmiştir. Valilerin bu geniş yetkileri zaman zaman hilafet merkezi açısından sıkıntılara sebep olmuştur.

Emevîler dönemi zamanlarında meydana gelen bir takım hadiselerden dolayı insanlar arasında pek hoş hatırlanmadığı gibi hatta nefretle bile anılmaktadır. İslâm târihi içerisinde Müslümanları derinden sarsan birtakım olaylar bu dönemde meydana gelmişse de yine bu dönem tarihe yön verecek bazı gelişmelerin temelini atıldığı dönem olmuştur. Abdülmelik döneminde devletin kurumsallaşmasını tamamlaması, ilk İslâmî paranın basılması, düzenli bir orduya geçilmesi bunlardan bazılarıdır. Velîd b. Abdülmelik dönemi insanların refah seviyesinin yükseldiği, İslâm adına dünyanın dört bir yanında fetihler yapıldığı bir dönem olmuştur. Ömer b. Abdülazîz'le birlikte İslâm dini insanların kalblerine kadar girmiştir.

Mervânî-Emevî halifelerinin fetih hareketlerinde başarılı olmasının başlıca sebepleri arasında tayin etmiş oldukları vali ve komutanlarda isabet etmiş olmaları ve izlemiş oldukları iç ve dış siyasetteki başarılı politikalar olduğu görüldü. Fetihlerin Hz. Peygamber'in gösterdiği hedefte Allah'ın dinini her tarafta duyurma adına yapıldığını, toprak kazanma ve ganimet elde etmenin ise fetihlerin doğal bir sonucu olduğu müşahade edildi. Fetihler sonucu değişik din, dil ve kültürlerin sosyal, siyasî, dînî, askerî ve ekonomik olarak nasıl birbirlerini etkiledikleri ve daha sonraki dönemlerde farklılıkları çok fazla olan insanların beraberce yaşayabilecekleri ortaya konulmaya çalışıldı.

BİBLİYOGRAFYA

- el-Abbûdî, Câsim, “Mûsâ b. Nusayr”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 224–225.
- Abdüşşâfi Muhammed Abdüllatîf, *el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî*, Kahire, 1984
- Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefa*, İstanbul, 1966.
- Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Târîhi (3)*, İstanbul, 2008.
- Atçeken, İ.Hakkı, “Puvatya Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma”, *S.Ü.İ.F.D.*, sy. 8, Konya, 1998
- _____, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Ankara, 2002.
- _____, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara, 2001.
- Avcı, Casim, *İslam-Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003
- Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, Ankara, 2001.
- _____, Sarıçam İbrahim, *Emevîler*, Ankara, 1993.
- _____, “Haccâc b. Yusuf es-Sakafî” *DİA*, İstanbul, 1996, XIV, 427–428.
- Basset, Rene, “Külsüm”, *İA*, İstanbul, 1993, VI, 1079–1080
- Belâzurî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya (79/892), *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabba, Beyrut, 1987.
- _____, *Ensâbü'l- Eşrâf*, Thk. Süheyl Zekkar, Beyrut, 1996.
- Bozburun, Hakan, *Süfyani-Emevî Halifelerinin Fetih Siyâseti ve Sonuçları*, S.Ü.S.B.E. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Târîhi*, trc. Çağatay, Neşet, Ankara, 1954.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), *el-Câmiu's-Sahihu'l-Muhtasar*, Beyrut, 1987.
- Candan, Feyza, *Emeviler Döneminde İhtida Olayları*, S.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007
- Della Vida, G.Levi, “Osman”, *İA*, İstanbul, 1964, IX, 427–432.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, 2007.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud (282/895), *el-Ahbâru't-Tıval*, Beyrut, tsz.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi, edt. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1992
- Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahim (183/798), *Kitâbu'l-Harac*, Mısır, H.1346.
- Ebu'l-Fazl İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, trc: Koytak, Cahit, İstanbul, 1984
- Faysal, Şükrî, *Hareketü'l Fethi'l-İslâmî fi'l-Karni'l-Evveli'l-Hicri*, Beyrut, 1982
- Filibeli Ahmet Hilmi- Ziya Nur, *İslâm Târîhi*, İstanbul, 1982.

- Fıġlalı, Ethem Ruhi, “Ali”, *DİA*, İstanbul, 1989, II, 371–374.
- Gibb, Hamilton A.R., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, trc. Komisyon, İstanbul, 1991.
- Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l İslâm es-Siyâsî ve'd-Dinî ve's-Sekafî ve'l-İctimai*, Kahire, 1985.
- Halîfe b. Hayyât (240/854), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut, 1993.
- el-Hamevî, Şihabüddin Yakut b. Abdullah (626/1228), *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, 1955.
- Heysemî, Nûreddin Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Bekir (807/1405), *Mecme'u'z-Zevâid*, Beyrut, 1967.
- Hitti, Philip, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târîhi*, trc. Tuġ, Salih, İstanbul, 1980.
- Hizmetli, Sabri, *İslâm Târîhi Başlangıçtan İlk Dört Halîfe Devri Sonuna Kadar*, Ankara, 1995.
- Hodgson, Marshall.G. S., *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Târîh*, trc. Komisyon, İstanbul, 1993.
- el-Istahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed, (303/916) *Mesâlikü'l-Memalik*, Leiden, 1927'den ofset, (Beyrut, tsz.)
- el-Işş, Yusuf, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dimeşk, 2007.
- Işiltan, Fikret, “Mervân II”, *İA*, İstanbul, 1993, VII, 778–780.
- İbn Abdırabbih, Ebû Ömer b. Ahmet (328/940), *el-Ikdü'l-Ferîd*, Kahire, 1965.
- İbn Abdilhakem, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah (257/870), *Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, Kahire, 1991
- İbn A'sem, Ebû Ahmed b. Muhammed (314/926), *el-Fütûh*, Beyrut, 1986,
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut, 1992
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed (555/630), *el-Kâmil fî-t Târîh*, Beyrut, 1965,
- İbn Hurdazbih (300/912), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, tah. M. J. De Goeje, Leiden, 1889'dan ofset (Beyrut, tsz.)
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), *Târîh'u İbn Haldun*, Beyrut, tsz.
- İbn İzârî, Ebû Abdillâh Muhammed el-Merrakuşî, *el-Beyânü'l-Muġrib fî Ahbâri Endelüs ve'l-Maġrib*, Beyrut, 1983

- İbn Kesîr, Ebû'l Fidâ İsmail (774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, Beyrut. tsz
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Said (230/845), et-*Tabakâtü'l-Kübra*, Beyrut, tsz
- İbn Tabatabâ, Muhammed b. Ali (322/933), *el-Fahrî*, Beyrut, 1966,
- el-İmâme ve's-Siyâse*,(İbn Kuteybeye nisbet edilir) thk. Taha –Muhammed Zeynî, Kahire, 1967
- Kapar, M. Ali, “Hz. Peygamberin Savaşlarına Genel Bir Bakış”, *S.Ü.İ.F.D*, sy. 3, Konya, 1990
- Kitapçı, Zekeriya, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Konya, 1988.
- _____, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*, İstanbul, 1991.
- Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd b. Muâviye*, İstanbul, 2001
- Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Komisyon, Ankara, 2006.
- Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci(Buhara Örneği)*, Ankara, 1998.
- _____, “Mervân II”, *DİA*, İstanbul, 2004, XXIX, 227–229.
- Lane-Poole, Stanly, *el-Arab fi İspanya*, Londra, 1887, Arapçası, Ali el-Carim, Kahire, 1944.
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, İstanbul, 1979, trc: Yıldız, H.Dursun,
- Mahmud Şâkir, et-*Târîhu'l- İslâmî*, Beyrut, 1985.
- Makkarî, Ahmet b. Muhammed et-Tilimsânî (1041/1631), *Nefhu't-Tîb*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1968.
- Makrîzî, Ahmed b. Ali (845/1442), *el-Mevâiz ve'l-İ'tibar fi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsar*, Kahire, H.1270.
- Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Târîhi*, trc. Kayaoğlu, İsmet, AÜİFY, Ankara, 1981.
- Maverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed (406/1058), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Kahire, H.1298.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali (344/956), *Mürûcu'z- Zeheb*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid, Mısır, 1964.
- Mevlânâ Şeyh Muhammed İsmail Panipeti, *İslâm Yayılış Tarihi*, trc: Genceli, Ali, İstanbul, 1971
- M.Hudarî Bek, *Muhâdarât Târîhu'l-Ümemi'l-İslâmiyye ed-Devletü'l-Ümevîyye*, Beyrut, tsz.
- Nüveyrî, Şihabüddin Ahmet b. Abdülvehhab (732/1336), *Nihâyetü'l-Erab fi Fünûni'l-Edeb*, thk. Muhammed el-Becâvî, Mısır, 1976.

- Özaydın, Abdülkerim, “Balâtü’ş-Şühedâ” *DİA*, İstanbul,1992, V, 391–392.
- Özkuyumcu, Nadir, “Hassân b. Nu’mân”, *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 398–399.
- Öztuna, Yılmaz, *İslâm Devletleri*, Ankara, 1989.
- Rahman, H.U., *İslâm Târîhi Kronolojisi*, trc. Büyükköse, Abidin, İstanbul, 1995.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (310/923), *Târîhu’l-Ümem Ve’l-Mülük*, thk. M. Ebû’l-Fadl İbrahim, Beyrut, tsz.
- Uçar, Şahin, *Anadolu’da İslam-Bizans Mücadelesi*, İstanbul, 1990
- Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi Emevîler- Abbâsîler*, Ankara, 1968.
- Ya’kubî, Ahmed b. Ebî Yakub el-Abbâsî (284/897), *Târîhu’l-Ya’kubî*, Beyrut, 1960.
- Yiğit, İsmail, “Emevîler”, *DİA*, İstanbul,1995, XI, 87/104.
- _____, “Fetih”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 466/470.
- Yüksel, Ahmet Turan, *İhtirastan İktidara Kerbela*, Konya, 2001.
- _____, “Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslâm Fetihleri”, *S.Ü.İ.F.D.*, Konya, sy. 6, 1996,
- _____, “Fütûhu’l-Büldân’a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler”, *S.Ü.İ.F.D.*, sy. 9, Konya, 1999
- Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu*, trc: Işıltan Fikret, Ankara, 1963